

अध्याय एक शोधपरिचय

१.१ पृष्ठभूमि

समाज भाषाविज्ञान भनेको भाषा र समाजको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको शाखा हो । भाषा भनेको सामाजिक मूल्य, मान्यता र संस्कृतिको संवहन गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । समाजविना भाषाको कुनै अर्थ हुँदैन । समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास हुन्छ । यसर्थ भाषा र समाज एक अर्कामा परिपूरक छन् भन्ने मान्यताका आधारमा समाज भाषाविज्ञानको जन्म भएको हो । भाषालाई सामाजिक सन्दर्भमा हेर्नुपर्दछ र भाषाको माध्यमबाट सामाजिक सांस्कृतिक सम्प्रेषण हुने भएकाले भाषा र संस्कृतिको घनिष्ट सम्बन्ध हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण समाज भाषाविज्ञानले राख्दछ । समाजका विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, जातजाति, शिक्षा, व्यवसाय, पेशा, धर्म, उमेर जस्ता विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरूले निर्मित भएको हुन्छ । समाजको यिनै संरचनागत व्यवस्थाअन्तर्गत पर्ने यी सबै तत्त्वहरूले प्रयोग गर्ने रहनसहन र बोलीचाली फरक-फरक हुने गर्दछ । प्रस्तुत शोधको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि यिनै सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा भाषाको समाजपरक अध्ययन गर्नु रहेको छ ।

‘शब्दातीत शान्तनु’ (२०५६) उपन्यास एउटा सामाजिकता र सामूहिकता भएको उपन्यास हो । वानिरा गिरीद्वारा लिखित यस उपन्यासमा नेपाली समाजको यथार्थ घटनाहरूलाई आञ्चलिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । समाजका उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गका विशाल पात्रहरूको उपस्थिति रहेको यस उपन्यासका पात्रहरूलाई उमेर, लिङ्ग, शिक्षा, जाति, धर्म जस्ता सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । सिराहा जिल्लाको बस्तीपुर र त्यस वरिपरीको ग्रामीण परिवेशका पात्रहरू, बोलीचाली र रहनसहनको समाजभाषिक अध्ययन गर्न सान्दर्भिक रहेकाले सामाजिक भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ । विभिन्न वर्ग, जाति, धर्म, शिक्षा, उमेर आदि सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ । साहित्यमा भाषाको विशिष्टतम अभिव्यक्ति पाइन्छ । यथार्थवादी तथा प्रगतिवादी कृतिहरूमा अध्ययन अनुसन्धान अत्यन्तै कम भएको हुनाले वानिरा गिरीद्वारा लिखित ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त समाज र भाषिक स्थितिको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

अनुसन्धानसँग सम्बन्धित अनुसन्धेय विषयहरूमा नै शृङ्खलाबद्ध अनुसन्धान गरिन्छ । शोध शीर्षकले सङ्केत गरेका समस्याहरूको सेरोफेरोमा उत्पन्न प्रश्नहरू नै समस्याकथन हो ।

भाषा सामाजिक सम्प्रेषणको सशक्त माध्यम हो । भाषाको माध्यमबाट नै समाजका मानिसहरूले परस्पर रूपमा आफ्ना विचार तथा अनुभवहरू आदान-प्रदान गर्ने, सामाजिक सम्पर्क गर्ने, चिन्तन मनन गर्ने र पारस्परिक सम्बन्ध स्थापित गर्दछन् । यसरी सामाजिक सम्प्रेषणको लागि नभई नहुने आधारभूत साधन भाषा भएकाले यससँग सम्बन्धित यावत् समस्याहरू समस्याकथन हो ।

भाषा र समाज एक अर्कामा परिपूरक रहेका छन् । भाषा समाज सञ्चालन गर्ने मेरुदण्ड हो । कुनै व्यक्ति वा समुदायले सामाजिक रूपमा सम्पर्कित हुन, विचार एवम् भाव सम्प्रेषण गर्न, एक वा एकभन्दा बढी भाषा र तिनीहरूका पनि विभिन्न भेद (भाषिका) तथा उपभेद (उपभाषिका) हरूको प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । सामाजिक गतिविधि, क्रियाकलाप तथा व्यवहारहरू भाषासँग अन्तर्सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । सामाजिक संरचना र भाषिक व्यवहारमा एकले अर्कोलाई प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता, उमेर, शिक्षा जस्ता सामाजिक संरचनाहरूले भाषामा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । यसरी भौगोलिक, कालिक र सांस्कृतिक परिवेशअनुसार ती भाषाहरूका विशेषता, संरचना, स्वरूप र शब्दभण्डारहरू निर्धारित हुने गर्दछन् । यस्ता विविध प्रकारका समस्याहरूको अनुसन्धान गर्न भाषाको समाजभाषिक अध्ययन तथा अनुसन्धान आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

साहित्य भनेको समाज र सामाजिक घटनाहरूको प्रतिबिम्ब हो । जहाँ मानवीय जीवन जगतका विशिष्टतम अनुभवहरू भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । समाज र सामाजिक सम्पर्कका माध्यमको रूपमा रहेको भाषाको प्रतिबिम्ब देखिने साहित्यको उत्कृष्ट विधामध्ये उपन्यास विधा लोकप्रिय आख्यानात्मक विधा हो ।

वानिरा गिरीद्वारा लिखित ‘शब्दातीत शान्तनु’ (२०५६) उपन्यास एक सामाजिक उपन्यास हो । भाषामा सामाजिक-आर्थिक परिवेश, वर्ग, जाति, क्षेत्र, लिङ्ग, धर्म, पेशा,

उमेर, शैक्षिक अवस्था, सामाजिक भेद, बोलीचाली, रहनसहन आदिको विशिष्टतम प्रस्तुति छचल्कएका छन् । नेपाली समाजलाई आञ्चलिक ढङ्गले भल्काउने प्रस्तुत 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा समाज कसरी प्रस्तुत भएको छ ? त्यसको अध्ययन गर्नु नै प्रस्तुत शोधको प्रमुख समस्या रहेको छ ।

समग्रमा प्रस्तुत शोधको समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- क. समाजभाषिक दृष्टिले 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाशैली कस्तो रहेको छ ?
- ख. 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गगत, लिङ्गगत, जातिगत र शैक्षिक स्वरूप कस्तो छ ?
- ग. 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, जातिगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक स्थिति कस्तो रहेको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- क. भाषिक दृष्टिले 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु,
- ख. उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लिङ्गीय, शैक्षिक, उमेर र धार्मिक आधारमा वर्गीकरण गर्नु,
- ग. 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषाको वर्गगत, लैङ्गिक, शैक्षिक र उमेरगत स्थिति पत्ता लगाउनु ।

१.४ शोधको सान्दर्भिकता/औचित्य

भाषा सामाजिक वस्तु हो, तसर्थ भाषाको समाजपरक अध्ययन गर्ने कार्य सामाजिक भाषाविज्ञानले गर्दछ । समाज भाषाविज्ञानले समाज र भाषाबीचको सम्बन्धको खोजी गर्दछ । भाषिक संरचनाको अन्वेषण गर्दै भाषाको सामाजिक सम्प्रेषणको स्थितिको अध्ययन गर्दछ । सामाजिक संरचनाअर्न्तगत वर्ग, जाति, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा आदि सामाजिक तत्त्वहरूको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानले गर्दछ ।

सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा महत्त्वपूर्ण शाखा हो । भाषा समाजबाट निर्मित र नियन्त्रित भई समाजकै सक्रियतामा गतिशील र परिवर्तनशील हुने भएकाले भाषाको समाजपरक अध्ययन तथा अनुसन्धानको औचित्यपूर्ण स्थान रहेको छ । प्रस्तुत शोधले समाजभाषिक अध्ययनलाई गति प्रदान गर्दै स्पष्ट आधार दिन र पछिल्ला अध्ययन, अनुसन्धानहरूलाई मार्गदर्शन गर्न सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । कुनै पनि देशको समाज, भाषा, साहित्य, संस्कृति र कलाको संस्थागत विकास र उत्थान गरी भाषिक समृद्धि हासिल गर्न भाषाको समाजभाषिक अध्ययन औचित्यपूर्ण हुन्छ । समाजभाषिक अध्ययनसम्बन्धी शोधकार्यहरू न्यून मात्रामा भएकाले तत्सम्बन्धी अभाव परिपूर्ति गर्न पनि समाजभाषिक अध्ययनको औचित्य आवश्यक रहेको छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यास वानिरा गिरीद्वारा लिखित महत्त्वपूर्ण कृति हो । समाजको यथार्थ प्रस्तुति भएको प्रस्तुत उपन्यासमा समाजका विभिन्न वर्गीय, क्षेत्रीय, लिङ्गीय, शैक्षिक, बौद्धिक, आर्थिक अवस्थाका पात्रहरूको मनोदशा र वस्तुगत चित्रणको प्राचुर्यता पाइन्छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ समाजलाई जीवन दिने उपन्यास हो । वस्तीपुर र त्यस परिपरीको ग्रामीण परिवेशलाई समग्र नेपालको सन्दर्भ भल्कने गरी आञ्चलिक ढङ्गमा त्यहाँको रहनसहन, जीवनशैली, बोलीचाली आदिलाई वस्तुगत, भावगत र जीवनगत वर्णन गरिएको हुनाले समाजभाषिक अध्ययनको निमित्त वानिरा गिरीको ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यास सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

निष्कर्षतः ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासको भाषाशैलीका दृष्टिले गरिने समाजभाषिक अध्ययनले भाषा शिक्षणको क्षेत्रमा सहयोग पुग्दछ । अन्य साहित्यिक कृतिहरूको समाजभाषिक अध्ययनमा सहयोग पुग्दछ । साहित्यिक कृतिको कथानक, पात्रचरित्र, रहनसहन, बोलीचाली, परम्परा, भाषाशैलीको व्यवस्थित अध्ययनले कृतिको कृतिपरक र भाषिक ओज बढ्न जान्छ । उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको समाज र विभिन्न वर्गका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गराएर समाजको यथार्थता र सजीवता प्रदान गर्न तथा बौद्धिक, भाषिक र सामाजिक ज्ञान प्राप्त गरी भाषा र समाजको उत्थान गर्न सहयोग पुग्दछ । समाजभाषिक अध्ययनका आधारमा समीक्षा, समालोचना तथा अध्ययन-अध्यापन गर्न समेत उपयोगी हुनेछ भने समाजभाषिक अनुसन्धानकर्ताहरूको लागि उपयोगी हुन्छ ।

१.५ अध्ययनको सीमाङ्कन

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानको निश्चित परिधि हुन्छ । अनुसन्धानको क्षेत्रहरू विस्तृत र व्यापक हुने भएकाले अध्ययनमा सम्पूर्ण पक्षलाई समेट्न कठिन हुन्छ । त्यसैले शोधकार्यलाई व्यवस्थित गर्न शोधको सीमालाई स्पष्टसंग किटानी गर्नुपर्ने हुन्छ । निश्चित सीमाभित्र नबाँधिँएको अनुसन्धानको मार्ग विचलित हुने हुँदा शोधको उद्देश्यमा पुग्न नसकिने र शोधकार्य अव्यवस्थित हुने सम्भावना प्रबल रहन्छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्नलिखित दायराभित्र सीमाङ्कन गरिएको छ :

- क. प्रस्तुत शोध वानिरा गिरीद्वारा लिखित 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ ।
- ख. प्रस्तुत शोधकार्य 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासभित्रको भाषाशैलीको समाजभाषिक अध्ययनमा सीमित रहेको छ ।
- ग. प्रस्तुत शोधमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासभित्रका पात्रहरूको वर्गगत, जातिगत, लिङ्गगत, उमेरगत तथा शैक्षिक, बौद्धिक अवस्थाका आधारमा भाषिक स्थिति पहिचान गर्नुमा सीमित रहेको छ ।

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक प्रारूप

२.१ पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

समाजका तत्त्वहरूको आधारमा भाषाको अध्ययन गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको शाखालाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । यसमा समाजको सापेक्षतामा भाषाको अध्ययन गरिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत समाज र भाषाको अन्तर्सम्बन्ध, भाषाका विविध सामाजिक कार्यहरू, भाषा प्रयोगको स्थिति, भाषाका विभिन्न भेद तथा उपभेदहरू, समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय आदिका बारेमा अध्ययन हुने भएकाले समाजभाषिक अध्ययन अनुसन्धेय विषय बन्न पुगेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस विषयमा व्यापक अध्ययन-अनुसन्धान कार्यहरू भएको देखिँदैन ।

अध्ययन गर्ने विषयमा सम्पन्न गरिएका पूर्वकार्यहरूको क्रमबद्ध समीक्षा गर्नु नै पूर्वकार्यको समीक्षा हो । यसबाट के कति अनुसन्धानहरू भएका छन् ? के कति बाँकी छन्, कसले गरेको थियो ? कुन मितिमा गरेको थियो, कुन प्रयोजन र समस्या आधारित थियो ? अनुसन्धानका उद्देश्यहरू के के थिए ? अनुसन्धानका विधि तथा प्रक्रियाहरू के के थिए ? जस्ता यावत् कुराहरूको जानकारी प्राप्त हुन्छ । समाजभाषिक अनुसन्धानको क्षेत्रमा सम्पन्न भएका पूर्वकार्यहरू उल्लेख्य नभए पनि केही अनुसन्धानहरू अवश्य नै भएका छन् ।

२.१.१ सम्बन्धित पुस्तकको पुनरावलोकन

अधिकारी र घिमिरे (२०२६) द्वारा 'नेपाली समाज र संस्कृति' नामक पुस्तकमा नेपाली समाज र संस्कृतिको चर्चा गरिएको पाइन्छ । उक्त पुस्तकमा समाज र संस्कृतिको चर्चा गर्ने क्रममा भाषाका दुई पक्षहरू भाषाविज्ञान र समाजविज्ञान मध्ये समाजविज्ञानका पक्षहरू प्रबल रूपमा देखिए पनि समाज र संस्कृतिको विश्लेषणका क्रममा बोलचाली, रहनसहन जस्ता भाषिक पक्षहरू पनि अन्तर्सम्बन्धित भएर आएका छन् । समाजमा सामाजिक परिवर्तन कसरी हुन्छ ? बसाइँसराइ र त्यसले पार्ने सांस्कृतिक प्रभाव के के हुन् ? संस्कृति र धर्मको अन्तर्सम्बन्ध कस्तो रहेको हुन्छ ? आदि कुराहरूको सविस्तार उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी नेपाली अर्थतन्त्रको विकासका सम्बन्धमा आर्थिक स्थिति, गतिविधि तथा क्रियाकलापहरूको उजागर गरिएको छ । उक्त पुस्तकको अध्ययनबाट समाज

र संस्कृतिले भाषामा पार्ने प्रभाव अध्ययन गरी 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका परिवेश र त्यसभित्रका संस्कार, संस्कृतिले भाषिक पक्षलाई पारेको असर पत्ता लगाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सिंजापति (२०४१) द्वारा 'केन्द्रीय नेपाली भाषिकाहरू' नामक पुस्तकमा नेपालको कर्णाली अञ्चलका सिंजालीहरूले प्रयोग गर्ने प्राचीन नेपाली भाषाको चर्चा गरिएको पाइन्छ । वास्तवमा प्राचीन सिंजाली भाषा नै हालको नेपाली भाषाको मूल हाँगा भएकाले कर्णाली अञ्चलका सिंजालीहरूले कसरी भाषाको प्रयोग गर्दथे ? भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषणले नेपालको प्राचीनकालीन नेपाली समाज र त्यसबखत प्रयोग हुने भाषालाई राम्रोसँग उजागर गरेको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा केन्द्रीय नेपाली भाषाको विभिन्न भेदहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । कर्णाली अञ्चलमा बोलिने नेपाली भाषाका विभिन्न भाषिकाहरूको उल्लेख गर्दै तिनका ध्वनिगत विशेषताहरूको समेत उल्लेख गर्नुले प्रस्तुत पुस्तकलाई समाजभाषिक अध्ययनको क्षेत्रमा भएको अध्ययनको महत्त्वपूर्ण सामग्री मान्न सकिन्छ । यस पुस्तकमा केही शब्दहरूको तुलनात्मक अध्ययनसमेत गरिएको छ । उक्त पुस्तकको अध्ययनबाट भाषिक भेदहरूमध्ये कालिक भेद पहिचान गर्ने सैद्धान्तिक आधार प्राप्त भएको छ ।

अधिकारी (२०६२) द्वारा 'सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान' नामक पुस्तकमा भाषाका सामाजिक भेदहरू, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषायोजना, नेपाली भाषाका समस्याहरू, समाधानका उपायहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उक्त पुस्तकबाट समाजभाषिक अध्ययनका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक खुराक प्राप्त भएको छ ।

भण्डारी र पौड्याल (२०६८) द्वारा 'सामाजिक भाषाविज्ञान तथा मनोभाषाविज्ञान' नामक पुस्तक प्रकाशित गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञान खण्डअन्तर्गत सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषिक समुदाय, भाषा र सामाजिक सम्पर्क, भाषा सर्वेक्षण, भाषिक भेदहरू, द्विभाषिकता/बहुभाषिकता, भाषा नीति र योजना आदिको सैद्धान्तिक खुराक दिने उद्देश्यले सविस्तार चर्चा गरिएको छ । नेपालको भाषिक स्थिति, भाषाविकासका प्रयासहरू, सामाजिक भाषाविज्ञान र सामान्य भाषाविज्ञानको सम्बन्ध, भाषिक अवलम्बन, कोड परिवर्तन र मिश्रण आदि पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ । यसको निष्कर्ष प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा महत्त्वपूर्ण शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान र

यसअन्तर्गत गरिने विभिन्न विषयहरूको ज्ञान दिनु रहेको छ । प्रस्तुत पुस्तकको अध्ययनबाट सैद्धान्तिक अभिप्रेरणा प्राप्त गरी शोधकार्यलाई व्यवस्थित तर्ग सहयोग मिलेको छ ।

घिमिरे (२०६५) द्वारा 'समाज भाषाविज्ञान' नामक पुस्तक प्रकाशित गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषाका भेदहरू, भाषिक समुदाय, भाषाद्वैत, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, कोड छनोट, कोड मिश्रण, भाषाका मिश्रित भेदहरू पिजिन र क्रेओल भाषाहरू, भाषिक परिवर्तन आदिको ज्ञान दिने उद्देश्यले व्यापक चर्चा गरिएको छ । यसबाट प्रस्तुत शोधमा मानव व्यवहार र भाषिक व्यवहारको अन्तर्सम्बन्ध वा समाज र भाषाको सम्बन्धको खोजी गर्ने प्रेरणा मिलेको छ ।

२.१.२ शोधपत्रहरूको पुनरावलोकन

भट्टराई (२०६५) द्वारा 'रूपन्देही जिल्लामा अध्ययनरत कक्षा आठको विद्यार्थीहरूको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधमा रूपन्देही जिल्लामा अध्ययनरत कक्षा आठका विद्यार्थीहरूको बहुजातीय, बहुवर्गीय, बहुभाषिक स्थितिअनुसार शिक्षण क्रियाकलापको विविधताको अध्ययन, समाजभाषिक स्थिति अनुसार अवलम्बन हुने गरेका शिक्षण क्रियाकलापहरूको पर्याप्तता र उपयुक्तता आदिको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै समाजभाषिक स्थिति अनुसार अवलम्बन हुने गरेका शिक्षण कार्यकलापहरूको पर्याप्तता र उपयुक्तता पहिल्याउनु तथा आवश्यकताअनुसार शिक्षकलाई पृष्ठपोषण र सुझाव दिनुजस्ता उद्देश्यहरूलाई पनि समेटेको देखिन्छ । उक्त शोधमा भाषाका आधारमा भोजपुरी मातृभाषी र धर्मका आधारमा हिन्दु धर्मावलम्बी विद्यार्थीको सङ्ख्या बढी देखिन्छ र कृषक परिवारका विद्यार्थीको बाहुल्यता देखिन्छ । विद्यार्थीसँग शिष्ट, हँसिलो व्यवहार गर्नुपर्ने, पाठयोजना बनाई शिक्षण गर्नुपर्ने, शिक्षण विधिमा विविधता ल्याउनुपर्ने, पूरक र सहायक समाग्रीको प्रयोग तथा समावेशी, समतामूलक शैक्षिक वातावरण सिर्जना गर्नु पर्ने आदि सुझावहरू व्यक्त भएको देखिन्छ । उक्त शोधको अध्ययनले 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई वर्गीय, जातीय, भाषिक आधारमा वर्गीकरण गर्ने तरिका प्राप्त भएको छ ।

नायकसिंह (२०६६) द्वारा 'कञ्चनपुर जिल्लाका कक्षा सातका विद्यार्थीको समाजभाषिक स्थिति र भाषा सिकाइमा त्यसको प्रभाव एक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य

सम्पन्न गरिएको छ । यस अध्ययनमा कञ्चनपुर जिल्लाका कक्षा सातको विद्यार्थीहरूको समाजभाषिक स्थितिले भाषा सिकाइमा पर्ने प्रभाव पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यहरू राखिएका छन् । उक्त अध्ययनमा क्षेत्रीय अध्ययन विधि, पुस्तकालयीय अध्ययन विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गर्नुका साथै विभिन्न फाराम र प्रश्नावलीको उपयोग पनि भएको पाइन्छ । अध्ययनको निष्कर्षका रूपमा जातिगत आधारमा दलित र जनजाति विद्यार्थीहरू बढी रहेका, भाषिक उपलब्धि मूल्याङ्कनमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको, कक्षाकोठाभित्र शिक्षक-विद्यार्थी अन्तर्क्रिया पनि समाजभाषिक स्थितिका कारण प्रभावित भएको जस्ता निष्कर्षहरू रहेका छन् । उक्त शोधको अध्ययनबाट विधिको जानकारी प्राप्त गर्ने तथा उपन्यासका पात्रहरूको अन्तर्क्रियाबाट र भाषिक स्थिति पत्ता लगाउन सहयोग मिलेको छ ।

पोखरेल (२०६७) द्वारा 'दाङ जिल्लाका कक्षा आठमा अध्ययनरत विद्यार्थीको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा दाङ जिल्लाका कक्षा आठमा अध्ययनरत विद्यार्थीको समाजभाषिक अध्ययनको स्थिति पत्ता लगाउन सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको समाजभाषिक अध्ययन र त्यसको तुलनामा समाजभाषिक स्थितिले भाषिक उपलब्धिमा परेको प्रभाव निक्यौल गर्नेजस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उक्त शोधकार्य प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरी नमुना जनसङ्ख्याका रूपमा ४०० जना विद्यार्थीहरूलाई लिइएको छ । तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण क्षेत्रीय अध्ययन विधि र पुस्तकालयीय अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । छात्रको सङ्ख्या बढी रहेको, ब्राह्मण जातिको भाषिक उपलब्धि सबैभन्दा बढी रहेको छात्रको भन्दा छात्राको भाषिक उपलब्धि राम्रो रहेको, नेपाली भाषामा विद्यार्थी बढी सक्रिय रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधको अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गर्ने तरिका, नमुना छनोट पद्धतिसम्बन्धी जानकारी प्राप्त भएको छ ।

अर्याल (२०६७) द्वारा 'अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोध गरिएको छ । उक्त शोधको प्रमुख उद्देश्य भाषाशैलीको दृष्टिले 'अविरल बग्दछ इन्द्रावती' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक र शैक्षिक अवस्थाको आधारमा वर्गीकरण गर्नु र ती वर्गीकरण गरिएका पात्रहरूको आधारमा उपन्यासको भाषिक स्थितिको अध्ययन गर्नु जस्ता मूल उद्देश्य

राखिएको छ । ‘अविरल बग्दछ इन्द्रावती’ उपन्यासको समाज वर्गीय आधारमा उच्च सामन्ती वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गमा विभाजित, जातीय आधारमा ब्राह्मण, ठकुरी र माभी तथा लैङ्गिक आधारमा पुरुष र महिला मात्र रहेका देखिन्छन् । जसले गर्दा उपन्यासभित्र भाषिक प्रयोगमा विविधता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधमा प्रगतिवादी उपन्यासहरू वर्गीय विभेदीकरणयुक्त हुने भएकाले समाजभाषिक अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण रहेका तथा समाज सुधारका लागि समाजभाषिक अनुसन्धाहरू गर्नु/गराउनु पर्ने जस्ता सुझावहरू व्यक्त भएको देखिन्छ । उक्त शोधको अध्ययनबाट उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई वर्ग, जाति, क्षेत्र, लिङ्ग र शिक्षाका आधारमा विभाजित गर्ने र तिनीहरूमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गर्ने कौशल प्राप्त भएको छ ।

डाँगी (२०६९) द्वारा ‘माइतघर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’ शीर्षकमा शोधकार्य गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले ‘माइतघर’ उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत, शैक्षिक आदि आधारमा पात्रहरूको भाषिक प्रयोगको स्थितिजस्ता उद्देश्यमा उक्त अध्ययन केन्द्रित भएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन, वर्णनात्मक विधि, व्याख्यात्मक विधिको उपयोग गरिएको देखिन्छ । माइतघर उपन्यासमा रहेका पात्रहरूमा वर्गीय भिन्नता नरहेको, सबै पात्रहरू समान रहेका, उमेरका आधारमा भाषाहरू फरक-फरक रहेका, लैङ्गिक आधारमा महिलाले प्रयोग गर्ने भाषा र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा ध्वन्यात्मक गुण शब्दभण्डारका दृष्टिले प्रयोग फरक देखाइएको छ । शैक्षणिक दृष्टिले स्तरीय मानक भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उक्त उपन्यासमा असफल प्रेमलाई दर्साउने र करुण पद वा त्रासदीपूर्ण जनजीवनको चित्रण गरिएको निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । उक्त शोधको अध्ययनबाट विभिन्न विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरू जस्तै : वर्ग, जाति, लिङ्ग, शिक्षाका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण र तिनमा प्रयुक्त भाषा विश्लेषण गर्ने तरिका, शोधविधिको ज्ञान, शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले गरिने अध्ययनको खुराक प्राप्त भएको छ ।

ढकाल (२०६९) द्वारा ‘नरेन्द्र दाइ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’ शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरिएको छ । भाषा शैलीका दृष्टिले ‘नरेन्द्र दाइ’ उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषाको वर्गीय, लैङ्गिक, जातीय र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउने प्रमुख उद्देश्यमा अध्ययनलाई केन्द्रित गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा

प्रमुख विधिका रूपमा पुस्तकालयीय अध्ययन र विश्लेषणात्मक विधिलाई मुख्य आधार बनाइ वर्ग विभेद व्यापक रूपमा रहेको, शिक्षित पात्र र अशिक्षित पात्रहरूको भाषिक प्रयोगमा, भाषिक उच्चारणमा असमानता रहेको, उमेरका आधारमा भाषिक विश्लेषण, महिला र पुरुष पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा समन्वयात्मक गुण, रङ्गभेद र शब्द भण्डारमा प्रयोगपरक भेदहरू देखिनुको साथै जातीय आधारमा पनि भाषाका विभिन्न रङ्ग र भेद रहेको कुरा स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको अध्ययनबाट पनि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने तरिका, अध्ययन विधि, विश्लेषण गर्ने प्रक्रियाको ज्ञान प्राप्त भएको छ ।

सुवेदी (२०६९) द्वारा 'भोक र भित्ताहरू उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत शोध तयार गरिएको छ । उक्त शोधको उद्देश्य भाषाशैलीका दृष्टिले 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक र बौद्धिक स्तरका आधारमा वर्गीकरण गर्नु तथा यसका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, बौद्धिक स्तरका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु रहेका देखिन्छ । प्रस्तुत शोधका आधारमा 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासभित्रको समाजमा वर्गका आधारमा निम्न वर्ग र उच्च सामन्ती वर्ग तथा लिङ्गका आधारमा पुरुष र महिला पात्रहरूको जमघट रहेको देखिन्छ । उक्त उपन्यासमा नेपाली भाषालगायत अङ्ग्रेजी भाषा, नेवारी भाषा र बालबोली समेतको प्रयोग भएको देखिन्छ । समाजभाषिक अध्ययनले जुनसुकै कृतिको वास्तविक धरातल चिनाउन सक्ने भएकाले समाज सुधार गर्न तथा समाजभाषिक दृष्टिले उपन्यासको अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुने आदि सुझावहरू प्रस्तुत भएको पाइन्छ । उक्त शोधको अध्ययनबाट समाजभाषिक अनुसन्धान गर्न व्यावहारिक ज्ञान पर्याप्त मात्रामा प्राप्त भएको छ ।

रोका (२०७०) द्वारा 'मुलुक बाहिर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधपत्र तयार भएको देखिन्छ । उक्त शोधको उद्देश्य भाषाशैलीका दृष्टिले उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा पात्रको वर्गीकरण गरी उनीहरूको भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको देखिन्छ । जम्मा छ अध्यायमा संरचित यस शोधका लागि मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनको उपयोग भएको देखिन्छ । नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण गर्न सफल कृतिका रूपमा उपन्यासलाई उभ्याइएको पाइन्छ । उपन्यासमा वर्गको आधारमा मध्यम वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरू

रहेका देखिन्छन् । लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुष पात्रहरू रहेका देखिन्छन् । शोधको उपयोगितालाई पाठ्यक्रम निर्माण गर्न, पाठ्य सामग्री निर्माण गर्न उपयोगी हुने देखाइएको पाइन्छ । प्रयोगगत तहमा विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको थप अध्ययन गर्न सहयोग पुग्ने तथा 'मुलुक बाहिर' उपन्यासभित्रको भाषिक स्थिति बुझ्न पूरक सामग्री हुने आदि उपयोगिताहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधको अध्ययनबाट सामाजिक संरचनाका आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गर्न थप सहयोग मिलेको छ ।

पौडेल (२०७०) द्वारा 'एक चिहान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधपत्र तयार भएको देखिन्छ । उक्त शोधको उद्देश्य 'एक चिहान' उपन्यासको भाषाशैलीका दृष्टिले समग्र भाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु तथा यसका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गत र बौद्धिक स्तरका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको देखिन्छ । छ, अध्यायमा संरचित यस शोधका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन उपयोग भएको देखिन्छ । उपन्यासभित्रको समाजलाई हेर्दा वर्गका आधारमा निम्न वर्ग र उच्च वर्गको उपस्थिति देखिन्छ र वर्गीय आधारमा भाषिक प्रयोगमा खासै भेद भने देखिँदैन । लिङ्गका आधारमा उपन्यासभित्र पुरुष र महिला पात्रहरू रहेका र लैङ्गिक आधारमा भाषिक प्रयोगको अवस्था हेर्दा ध्वन्यात्मक गुण, शब्दभण्डारको दृष्टिमा एवम् प्रयोजनपरक भेदका आधारमा भिन्नता देखिन्छ । शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासभित्रका पात्रहरू शिक्षित वर्ग र अशिक्षित वर्गका रहेका र शिक्षित वर्गको भाषामा अङ्ग्रेजी कोड मिश्रण तथा मानक नेपाली भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । त्यस्तै अशिक्षित वर्गले प्रयोग गरेको भाषामा मानक नेपालीको प्रयोग तथा परिष्कारमा कमजोरी साथै तुच्छ र हेपाहा प्रवृत्तिको प्रयोग देखिए पनि समग्र उपन्यासको भाषा मध्यम स्तरको रहेको र उखान-टुक्काहरूको प्रयोगहरूले उपन्यासको भाषामा विशिष्टता थपेको देखिन्छ । उक्त शोधमा काठमाडौंको निम्न वर्गीय किसान परिवारले भोगेका यथार्थ जीवनको चित्रण गरिएको, उच्च वर्गले आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको निम्ति निम्न वर्ग माथि दमन, शोषण र षडयन्त्रपूर्ण व्यवहार गर्ने गरेको, यसमा देखिने द्वन्द्व मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनमा आधारित रहेकाले सुधारिएको समाजको स्थापना गर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । सामाजिक विभेद हटाई समाज सुधार गर्न, समाजलाई चलायमान बनाउन, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्नाका साथै सन्दर्भ सामग्रीका

रूपमा प्रस्तुत शोधको उपयोग गर्न सकिने देखिन्छ । उक्त शोधको अध्ययनबाट वर्गका आधारमा भाषिक भेद छुट्याउने, शिक्षित र अशिक्षित भाषा छुट्याउने, बौद्धिक भाषाहरू छुट्याउने तरिका तथा वर्गगत, लिङ्गगत, शैक्षिक र बौद्धिक स्तरका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउने ज्ञान प्राप्त भएको छ ।

भट्टराई (२०७०) द्वारा 'प्रेम पिण्ड नाटकको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधपत्र तयार भएको देखिन्छ । उक्त शोधको उद्देश्य भाषाशैलीका दृष्टिले 'प्रेम पिण्ड' नाटकको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, नाटकका पात्रहरूलाई वर्गगत, उमेरगत, लिङ्गगत र बौद्धिक एवम् शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु तथा उक्त नाटकका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, उमेरगत, लिङ्गगत र बौद्धिक एवम् शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको देखिन्छ । छ अध्ययनमा संरचित यस शोधका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतको सामग्री छनौट गरी पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यको उपयोग भएको देखिन्छ । नाटकभित्रको समाज उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग गरी तिन वर्गमा विभाजित रहेको, उमेरका आधारमा बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध उमेर समूहका पात्रहरू रहेका र लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुष पात्रहरू रहेका देखिन्छन् भने बौद्धिकताका आधारमा उच्च बौद्धिक र निम्न बौद्धिक पात्रहरू रहेका देखिन्छन् । वर्गगत, उमेरगत, लिङ्गगत र बौद्धिक एवम् शैक्षिक अवस्थाका आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा पनि भिन्नता रहेको देखिन्छ । नीतिगत उपयोगितामा सामाजिक विविधताको अध्ययन गरी वर्गीय असमानता पहिल्याएर त्यसले जीवनमा पार्ने प्रभावको विश्लेषण गर्न सहयोग पुग्ने, समाजभाषिक दृष्टिकोणले 'प्रेम पिण्ड' नाटकको स्थान निरूपण गरी अन्य नाटकहरूको समाजभाषिक अध्ययनको लागि सहयोगी हुने विश्वास राखेको देखिन्छ । प्रयोगगत उपयोगिताअन्तर्गत विभिन्न तहको पाठ्यक्रममा 'प्रेम पिण्ड' नाटकलाई समावेश गर्न सकिने, तत्कालीन समाजको भाषिक स्थिति पहिल्याई तत्कालीन समाज र वर्तमान समाजको भाषिक स्थितिको तुलना गर्न सकिने आदि उपयोगिता उल्लेख गरेको देखिन्छ । उक्त अध्ययनबाट प्रयोगात्मक समाजभाषिक ज्ञान प्राप्त गर्न सहयोग मिलेको छ ।

पौडेल (२०७०) द्वारा 'प्रतिबद्ध उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा भाषाशैलीका दृष्टिले 'प्रतिबद्ध' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई लैङ्गिक वर्गीय, शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण, उपन्यासका

पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत एवम् शैक्षिक स्तरगत आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थितिलाई पहिचान गर्नुजस्ता उद्देश्यहरू राखिएको छ । शोध अनुसन्धानका क्रममा प्राथमिक स्रोतका रूपमा डायमन्ड शमशेर राणाद्वारा लिखित 'प्रतिबद्ध' उपन्यास रहेको छ, प्रस्तुत शोधपत्रमा पुस्तकालयीय अध्ययन, वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । उक्त उपन्यासमा वर्गीय विभेद देखाइएको, जातीय आधारमा भिन्नता नदेखिएको, लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुषले प्रयोग गरेको भाषा फरक रहेको, शैक्षिक आधारमा केही भिन्नताका साथै समानता रहेको, भाषा जटिल रहेको जस्ता निष्कर्षहरू निकालिएको छ । यस शोधको अध्ययनबाट पनि वर्गगत, लिङ्गगत तथा शैक्षिक स्तरका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण गरी भाषिक प्रयोगको स्थिति पहिचान गर्न, अध्ययन विश्लेषण विधिको ज्ञान प्राप्त गर्न सहयोग मिलेको छ ।

अमात्य (२०७१) द्वारा 'अधुरो उपन्यास, अधुरा इच्छा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधका उद्देश्यमा भाषाशैलीका दृष्टिले 'अधुरो उपन्यास अधुरा इच्छा' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गगत, शैक्षिक, लिङ्गगत र उमेरगत आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण गर्नु र भाषिक प्रयोगको स्थितिजस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित अध्ययन भएको पाइन्छ । उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन, आंशिक रूपमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा उमेरका आधारमा बाल, युवा, प्रौढ, वृद्ध पात्रहरू रहेका छन् । 'अधुरो उपन्यास अधुरा इच्छा' उपन्यासमा वर्तमान नेपाली समाजको समसामयिक यथार्थ घटनालाई वास्तविक यथार्थ नेपाली जनताहरूले देखे/भोगेका स्थितिमा चित्रण गरिएको छ । भाषिक प्रयोगमा यी पात्रहरूमा भाषिक भेद र सबै पात्रहरू लैङ्गिक आधारमा पुरुष र महिलाले प्रयोग गरेको भाषामा भिन्नता रहेको जस्ता निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधबाट पुस्तकालयीय अध्ययन, वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि र समाजभाषिक अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने आधारहरू पहिचान गर्न सहयोग मिलेको छ ।

२.२ पूर्व अध्ययनको महत्त्व

अनुसन्धानको क्रममा सम्बन्धित विषय वा क्षेत्रमा त्यसभन्दा अघि सम्पन्न गरिएका विभिन्न सैद्धान्तिक वा प्रयोगात्मक कार्यहरू, पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधप्रबन्ध, प्रतिवेदन, लेखरचना आदिको व्यवस्थित अध्ययन गरी तिनीहरूको समीक्षा गर्नु पूर्वकार्यको समीक्षा

हो । पूर्वकार्यको समीक्षाले सम्बन्धित विषयमा त्यसपूर्व के कति अनुसन्धानहरू भए र के कति बाँकी छन् भन्ने कुराको जानकारी प्रदान गर्दछ । कतिपय अवस्थामा सैद्धान्तिक रूपमा प्रशस्त अनुसन्धानहरू भए पनि प्रयोगात्मक रूपमा अनुसन्धानहरू कमै मात्रामा भएका हुन्छन् । सम्बन्धित विषयमा भएका अनुसन्धानमा कतिपय कुराहरू पुराना भइसकेका हुन्छन् भने कतिपय कुराहरू अपुग भएका हुन्छन् । यस्ता विषयहरूमा खोज गरी नयाँ तथ्यका आधारमा अनुसन्धान गर्न पनि पूर्वकार्यको खोजले मद्दत पुऱ्याउँछ । समग्रमा पूर्वकार्यको अध्ययनको महत्त्वलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- क. सम्बन्धित विषयमा भएका अनुसन्धानहरू कसले, कहिले, कुन शीर्षकमा, के उद्देश्यले अनुसन्धान गरेको हो र के निष्कर्ष निकालिएको छ आदि कुराहरूको समीक्षात्मक ढङ्गले जानकारी प्राप्त गर्न;
- ख. पूर्व अनुसन्धानहरूमा कुन विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ त्यसको जानकारी लिन;
- ग. अनुसन्धानमा कुन अध्ययनको ढाँचा, नमुना छनोट पद्धति, सूचना सङ्कलन पद्धति तथा विश्लेषण पद्धति प्रयोग गरिएको छ, यसको जानकारी लिन;
- घ. सम्बन्धित विषयमा कति अनुसन्धानहरू भए र कति बाँकी छन् भन्ने कुराको जानकारी लिन;
- ङ. पूर्व अनुसन्धानहरूसँग आफ्नो शोधकार्यको प्रयोजन र प्रकृति के कति मिल्दछ, बाँकी चुनौतीपूर्ण कामहरू के कति छन्, विद्यमान समस्याहरू कुन कुन छन् भन्ने कुराको निष्कर्ष निकाल्न;
- च. पूर्वकार्यको समीक्षाले शोधार्थीलाई अध्ययन क्षेत्र स्पष्ट गर्न, शोध शीर्षक चयन गर्न, सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि निर्माण गर्न, अवधारणा स्पष्ट गर्न तथा प्राक्कल्पना निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउने
- छ. शोधकार्यको पुनरावृत्ति हुने सम्भावनालाई हटाउन,
- ज. पूर्व अनुसन्धानमा भएका त्रुटिहरू पत्ता लगाई सम्भावित त्रुटिहरूबाट जोगिन,
- झ. समसामयिक र सान्दर्भिक अनुसन्धानको विषय छनोट गरी नयाँ र उपयुक्त विधिको माध्यमद्वारा शोधकार्य गर्न;

ब. पूर्व अनुसन्धानहरू सैद्धान्तिक वा प्रयोगात्मक कुन रूपले भएका छन् सो को जानकारी प्राप्त गरी कम अनुसन्धान भएका क्षेत्रबाट शोधको आवश्यकता बोध गराउन ।

समग्रमा पूर्वकार्यको अध्ययनले शोधार्थीहरूलाई शोधमा गर्नुपर्ने कामको पथप्रदर्शन गरेको हुन्छ । शोधलाई कुन बाटोमा हिँडाउने, शोधकार्यको समस्याहरूको समाधान कसरी गर्ने र निष्कर्षमा कसरी पुग्ने भन्ने कुराको निर्देश पूर्वकार्यको अध्ययनले गर्दछ । “पूर्वकार्यको समीक्षाले शोधार्थीलाई समस्याको विशिष्टीकरण गर्न, सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि प्रदान गर्न, अवधारणा स्पष्ट पारी परिभाषीकरण गर्न, प्राक्कल्पना निर्माण गर्न, पुनरावृत्तिका सम्भावनालाई हटाउन, सम्भावित त्रुटिहरूबाट जोगिन, नयाँ एवम् उपयुक्त प्रविधि अपनाउन, समस्याको चुरो पत्ता लगाउन, समस्याको औचित्य स्थापित गर्न, विश्लेषणको आधार खोज्न, शोधको आवश्यकता बोध गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ” (शर्मा र लुईटेल, २०५२: २८) ।

२.३ सैद्धान्तिक प्रारूप

‘शब्दातीत शान्तनु उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र समाज भाषाविज्ञानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेकाले यहाँ समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणालाई भिन्नाभिन्नै शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.३.१ समाज भाषाविज्ञानको परिचय

भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ (अधिकारी, २०६२ : ३) । समाज भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एक शाखा हो । विशेष गरेर भाषा र समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको शाखालाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ । भाषा सामाजिक वस्तु हो । कुनै व्यक्ति वा समुदायले आफ्नो विचार भावना, दृष्टिकोण भाषाका माध्यमद्वारा सम्प्रेषण गर्दछ । भाषा समाज सञ्चालन गर्ने मेरुदण्ड हो । भाषाको महत्त्व र प्रयोग सामाजिक धरातलमा हुन्छ । समाजविना कुनै पनि भाषाको अस्तित्व रहँदैन र समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास हुँदै जान्छ । भाषा मानव समुदायले आफ्नो व्यवहार सञ्चालन गर्ने माध्यम भएकाले समाजविना कुनै पनि भाषाको अध्ययन पूर्ण हुन सक्दैन ।

भाषाको सामाजिक कार्य, सामाजिक भाषा प्रयोगको स्थिति, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक सम्प्रेषण, भाषिक भेद, भाषाको सामाजिक व्यवहार, समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाबीचको सम्बन्ध, भाषिक समुदायको पहिचान, भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध आदिका वारेमा अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा महत्त्वपूर्ण शाखा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो” (भण्डारी र पौड्याल, २०६७ : ५) ।

“फर्थको प्रमुख सिद्धान्तलाई ‘स्थितिको प्रसङ्ग’ भनिन्छ । उनले मेलिनोभ्स्कीका अर्थको सन्दर्भगत कार्य र भाषाको संस्कृतिमा भूमिका जस्ता मान्यताहरूबाट प्रभावित भएर यस सिद्धान्तको विकास गरेका थिए । यससम्बन्धी उनका प्रमुख धारणाहरूमा भाषाविज्ञान सामाजिक विज्ञान भन्ने नै हो । अरु सामाजिक विज्ञानमा भन्ने भाषामा पनि हामी मान्छेका क्रियाकलापहरूको अध्ययन गर्छौं” (न्यौपाने र घिमिरे, २०७३ : १०८) । उनीपछि ह्यालिडे, मिचेलजस्ता विद्वानहरू सहमत हुँदै गए र यसै सन्दर्भहरूबाट समाज भाषाविज्ञानको उदय भयो । यस्तो अवस्थामा भाषाको सामाजिक पक्षलाई उकास्ने प्रयासस्वरूप समाज भाषाविज्ञानको जन्म भयो । समाजमा वक्ता र श्रोताका विचार सम्प्रेषणको सन्दर्भ समाज भाषाविज्ञानमा रहन्छ । विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरू (वर्ग, जातजाति, लिङ्ग, धर्म, उमेर, पेशा, तह, शिक्षा आदि) का आधारमा भाषाको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानले गर्दछ । भाषा समाजबाटै निर्मित र नियन्त्रित हुन्छ र समाजकै सक्रियतामा गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ । तसर्थ भाषा भनेको सामाजिक अन्तर्क्रिया हो भने तिनै भाषालाई सामाजिक परिप्रेक्षमा अध्ययन गर्नु समाजभाषिक अध्ययन हो ।

“अमेरिकी समाज भाषावैज्ञानिक डेल हाइम्स (सन् १९७०) ले चम्स्केली भाषिक सामर्थ्य र सम्पादनीय क्षमतासम्बन्धी दृष्टिकोणको खण्डन गर्दै सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्यसम्बन्धी दृष्टिकोणको व्याख्या गरेर सामाजिक भाषाविज्ञानका साथै भाषिक सीप शिक्षणका क्षेत्रमा नवीन धारणा प्रस्तुत गरे । यस धारणाले प्रकार्यमूलक वा सामाजिक सन्दर्भमूलक सुभ्रवुभ्र र त्यसैअनुरूपको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य आवश्यक पर्छ भन्ने नवीन धारणाको समेत जन्म दियो” (पौडेल, २०६९: ९) । इन्साइक्लोपेडिक डिक्सनरी अफ अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्समा भनिएको छ, “सम्बन्धित भाषा र त्यसका क्षेत्रीय भेद-उपभेदको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञान सामाजिक भाषाविज्ञान हो । यसले सामाजिक, आर्थिक स्तर, लिङ्ग, उमेरगत भेदलाई विश्लेषण गर्दछ ।” त्यसैगरी लड्म्यान डिक्सनी अफ अप्लाइड

लिङ्ग्विस्टिक्समा “भाषालाई प्रभाव पार्ने सामाजिक तत्त्वहरू वर्ग, शिक्षा, शिक्षाको किसिम, तह, उमेर, लिङ्ग र जात आदिसँग सम्बन्धित भएर भाषाको अध्ययन गर्दछ” भनिएको छ ।

सारसङ्क्षेपमा सामाजिक भाषाविज्ञान भनेको भाषा र समाजको सम्बन्ध, सामाजिक तत्त्वहरूसँग भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, भाषानीति तथा योजना, भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण, कोड, कोडपरिवर्तन, भाषिक मिश्रण आदिका बारेमा अध्ययन गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा महत्त्वपूर्ण र नवीन शाखा हो । भाषा र समाजको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन गर्दै सामाजिक र सांस्कृतिक तत्त्वहरूको सन्दर्भहरूमा प्रयुक्त हुने भाषाविज्ञानको शाखा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो ।

२.३.२ समाज भाषाविज्ञानको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि

पृथ्वीमा मानिसको उत्पत्तिसँगै आपसमा सम्प्रेषण गर्न भाषाको उत्पत्ति भएको हो । मानिस सामाजिक प्राणी भएपछि पारस्परिक सम्बन्ध कायम गर्न भाषा अपरिहार्य विषय हुन्छ तर यसको औपचारिक थालनी भने बीसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धतिर भयो । ‘अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स’ भन्ने शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम एल. लकहार्टले आफ्नो कृति ‘वर्ड इकोनोमी एन एस्से इन अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स’ (सन् १९३१) मा गरे । उक्त प्रायोगिक भाषाविज्ञान भन्ने शब्दले सन् १९४६ मा अमेरिकाको मिसिगन विश्वविद्यालयबाट मान्यता प्राप्त गर्‍यो । अङ्ग्रेजीको ‘Sociolinguistics’ को नेपाली रूपान्तर समाज भाषाविज्ञान हो । यो शब्दको प्रयोग सन् १९५२ मा हावेर.सी.क्युरीबाट भएको भनिन्छ तर थोमस हड्सनले ‘म्यान इन इन्डिया’ नामक पुस्तकका लागि सन् १९३९ मा नै गरेका थिए । सन् १९६० बाट भाषाविद्हरूको यसतर्फ रुचि बढ्न थाल्यो । सन् १९६६ मा डेल हाइम्सले ‘समाज भाषाविज्ञानमा तालिम’ शीर्षकमा प्रतिवेदन तयार गरे । यसरी सन् १९६०-७० को दशकमा सामाजिक भाषाविज्ञान स्वतन्त्र विषयका रूपमा विकसित भयो । फर्थले आफ्नो सिद्धान्त ‘स्थितिको प्रसङ्ग’ मा मानिसको भाषिक व्यवहारका क्रियाकलापहरूलाई समाजमा आधारित भएर हेर्नुपर्छ भन्दै भाषाको सामाजिक सन्दर्भलाई महत्त्व दिए र उनको यसै दृष्टिकोणमा ह्यालिडे, मिचेलजस्ता विद्वानहरू प्रभावित हुँदै गए । यसै सन्दर्भबाट समाज भाषाविज्ञानको उदय भयो (भण्डारी र पौड्याल, २०६७ : ३) ।

सन् १९३० को दशकदेखि सन् १९५० को दशकसम्म संरचनावादी र सन् १९६० को दशकसम्म रूपान्तरणवादी अध्ययनहरू हावी भए । उनीहरूले भाषिक संरचना पक्षको वकालत गरे र समाज भाषावैज्ञानिकहरूले भाषाको त्यो संरचनापरक अध्ययनलाई अपर्याप्त ठाने । त्यसैको फलस्वरूप सन् १९७० को दशकमा भाषाको समाजपरक अध्ययनले ठूलो महत्त्व पायो । समाज भाषाविज्ञानको इतिहास धेरै लामो नभए पनि छोटो समयमै प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा महत्त्वपूर्ण र नवीन शाखाको रूपमा पहिचान बनाउन सफल भयो ।

२.३.३ समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषा र समाजका विविध सम्बन्धको अध्ययन भएकाले समाजविज्ञान र भाषाविज्ञान यसको अध्ययनीय विषयवस्तुका मूल स्रोत मानिन्छन् तापनि यसले विभिन्न विषयक्षेत्रबाट आफ्ना विषयवस्तुहरू ग्रहण गरेको पाइन्छ । जस्तै : मानवशास्त्रसँग सम्बन्धित मानवीय व्यवहारका कुरा, मनोविज्ञानसँग सम्बन्धित प्रयोक्ताको मनस्थिति, एकभाषिक तथा बहुभाषिक मानसिकता, भाषा आर्जनमा अभिप्रेरणा तथा जातिविज्ञानसँग सम्बन्धित जातीय, वर्गीय विभेदका कुरा आदि । तसर्थ सामाजिक भाषाविज्ञानलाई अन्तरवैषयिक विधाका रूपमा लिइन्छ (अधिकारी, २०६२ : ४) ।

समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रहरूमा भाषा र समाजको सम्बन्ध केलाउनु, भाषिक सम्पर्कको अध्ययन गर्नु, भाषिक समुदायको पहिचान गर्नु, भाषिक भेद तथा उपभेद, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाद्वैत आदिको अध्ययन गर्नु, भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण र स्तरीकरण गर्नु, राष्ट्रभाषा, स्थानीय भाषा, सम्पर्क भाषा, अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको निर्धारण गर्नु, भाषाको सामाजिक पक्षहरूको विश्लेषण गर्नु, भाषा नीति तथा योजना निर्माण गर्नु, भाषा परिवर्तनका कारणहरू पत्ता लगाउनु, समाजमा बोलिने भाषाहरूको सम्बन्ध केलाउनु आदि पर्दछन् । त्यसैगरी कोड, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रणको अध्ययन गर्नु, सामाजिक मिश्रणका आधारमा भाषिक मिश्रणको अध्ययन गर्नु, भाषिक लोप तथा अपक्षयका कारणहरू पत्ता लगाउनु, भाषिक अवलम्बन गर्नु, समाजमा बोलिने भाषाहरूका भाषिका तथा उपभाषिकाहरू निर्धारण गर्नु आदि व्यापक क्षेत्रहरू रहेका छन् (भण्डारी र पौड्याल, २०६७: ५ र ६) । निष्कर्षतः भाषा सामाजिक अन्तर्क्रिया हो । विविध सामाजिक अन्तर्क्रियाहरूबाट व्यवहार सञ्चालन गरिने भएकाले यसका क्षेत्र व्यापक र विस्तृत रहेको हुन्छ ।

मानवशास्त्रसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरू पनि यस अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्दछन् । त्यसैगरी मनोविज्ञान सम्बद्ध क्षेत्रहरूमा भाषिक प्रयोक्ताको मनस्थिति, एकभाषिक र द्विभाषिक मनस्थिति, भाषा आर्जनका अभिप्रेरणा आदि पर्दछन् । भाषाको सामाजिक तत्त्वहरू वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, जाति, पेशा, शिक्षा आदिका आधारमा गरिने भाषाको विश्लेषण समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रभित्र पर्दछन् ।

२.३.४ भाषिक समुदाय

सामान्य अर्थमा एउटै भाषिक कोड प्रयोग गर्ने र उक्त भाषिक कोडप्रति भावनात्मक सम्बन्ध भएका मानिसहरूको समुदायलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ (थापा, २०६९ : ७) । साभा कोडहरूको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू एउटा भाषिक समुदायअन्तर्गत पर्दछन् । साभा कोडहरूले एकआपसमा बोलिने भाषिक तत्त्वहरूमा रहने समानतालाई जनाउँछन् । सामान्यतः एउटा भाषिक समुदायबाट अर्को भाषिक समुदाय छुट्याउने प्रमुख आधार बोधगम्यतालाई मानिन्छ (अधिकारी, २०६२ : ६) ।

एउटै भाषाको कोड प्रयोग गर्ने वक्ताहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ । उही भाषा, भाषिका वा भाषिक भेद बोल्ने मानिसहरूको समूह नै भाषिक समुदाय हो । सामाजिक, भौगोलिक, जातीय, लिङ्गीय विविध आधारमा फरक-फरक भए पनि एउटै किसिमका वाक्प्रतीकहरूको प्रयोग गर्ने, एउटै भाषाका माध्यमबाट व्यवहार सञ्चालन गर्ने वक्ताहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ ।

जोन लायन्सले भनेका छन्, “कुनै पनि भाषा प्रयोग गर्ने सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको समूह भाषिक समुदाय हो ।” ब्लुमफिल्डले “एउटै भाषाका माध्यमबाट अन्तर्क्रिया गर्ने व्यक्तिहरूको समुदायलाई भाषिक समुदाय हो” भनेका छन् । डिक्सनरी अफ लिङ्ग्विस्टिक्समा भनिएको छ, “भाषिक सङ्केतहरूको एउटै पद्धति अपनाउने मानिसहरूको समूह नै भाषिक समुदाय हो ।” एस. पिट. कर्डरले भनेका छन्, “एकअर्काले बोलेको बेला जुन जनसमूहले सबै बुझ्दछन् त्यो समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ” (भण्डारी र पौड्याल, २०६७: ९) ।

यसप्रकार भाषिक समुदाय भनेको समान विशेषता भएका तथा साभा कोड भएका भाषा प्रयोग गर्ने वक्ताहरूको समूह हो । यसलाई बोधगम्यता, सामाजिक-सांस्कृतिक आधार

र राजनैतिक आधारले निर्धारण गरेका हुन्छन् । समान भाषिक ज्ञान र जन्मसिद्ध अधिकार प्राप्त एकै किसिमको भाषा बोल्ने मानिसहरूको समूह भाषिक समुदाय हो । संसारमा विभिन्न भाषाहरू बोलिन्छन् । यिनीहरूको आ-आफ्नै भाषिक समुदाय रहेका छन् । कुनै व्यक्ति एउटै भाषिक समुदायको सहभागी बन्न सक्छ तर सदस्य बन्न सक्दैन । राई परिवारमा जन्मेका व्यक्तिले नेपाली, अङ्ग्रेजी आदि भाषा सिकेर भाषिक ज्ञान आर्जन गरे पनि ऊ राई समुदायको सदस्य बन्छ, तर नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषा समुदायको सहभागीमात्र बन्न सक्छ । कुनै पनि भाषा बोल्ने र बुझ्ने वक्ताहरू जति टाढा भए पनि एउटै भाषिक समुदायभित्र पर्दछन् ।

२.३.५ भाषाद्वैत

भाषाद्वैतको स्थिति भिन्न-भिन्न सन्दर्भ र कार्यका लागि एउटै भाषाका अलग-अलग शैली वा भाषिकाको प्रयोग हुने परिपाटीबाट सिर्जना हुन्छ । लामो लेख्य साहित्यको परम्परा भएका संसारका कतिपय भाषाहरूमा भाषाद्वैतको स्थिति देखापर्छ । यस्तो स्थितिमा उच्च भेद र निम्न भेदको रूपमा भाषिक भेदहरू प्रचलनमा आउँछन् (अधिकारी, २०६२ : २८) ।

समाजमा प्रयोग गरिने हरेक भाषामा दुई भिन्न रूपहरूको प्रयोग हुने अवस्थालाई भाषाद्वैत/भाषा द्विरूपता भनिन्छ । हरेक भाषाका एउटा उच्चस्तरीय भेद रहेको हुन्छ भने अर्को निम्न भेद रहेको हुन्छ । कुनै भाषिक वक्ताले भिन्न अवस्था वा ठाउँमा आवश्यकता र परिस्थितिअनुसार बेग्लामेग्लै रूपमा एउटै भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने क्षमतालाई भाषाद्वैत भनिन्छ । भाषाद्वैत सामाजिक भाषाविज्ञानको त्यस्तो अवधारणा हो, जसमा फरक फरक प्रयोजनका लागि एउटै भाषाका विभिन्न कोडहरूको प्रयोग भएको हुन्छ । भाषाद्वैतमा उच्च भेद र निम्न भेदको प्रयोग हुन्छ, जस्तै : तमिल भाषामा उच्च भेदलाई 'शैन' र निम्न भेदलाई 'पेन्चु' भनिन्छ । बङ्गाली भाषामा उच्च भेदलाई 'साधु' र निम्न भेदलाई 'चलित' भनिन्छ । स्वीटजरल्याण्डमा स्तरीय जर्मन उच्च भेद हो भने स्वीस जर्मन निम्न भेद हो ।

भाषाको उच्च भेद र निम्न भेदलाई स्पष्ट पार्न फर्ग्यूसनले निम्न तत्त्वहरू प्रस्तुत गरेका छन् :

तालिका नं. १
भाषाद्वैतलाई स्पष्ट पार्ने तत्त्वहरू

उच्च भेद	भाषाद्वैतलाई स्पष्ट गराउने तत्त्वहरू	निम्न भेद
प्रवचन, भाषण, समाचार, सम्पादकीय, साहित्य, शिक्षा, प्रशासन आदिमा प्रयोग हुने	प्रकार्य	गफ, कुराकानी लोकसाहित्य आदिमा प्रयोग हुने
प्रतिष्ठित हुने	प्रतिष्ठा	कम प्रतिष्ठित हुने
साहित्यिकता प्राप्त गरेको	साहित्यिक परम्परा	साहित्यिकता प्राप्त नगरेको
आर्जन गर्नुपर्ने, औपचारिक सन्दर्भबाट सिकिने	आर्जन	परिवार र समाजबाट स्वतः प्राप्त हुने
मानक हुने	स्तर	अमानक हुने
स्थायी प्रकृतिको हुने	स्थायित्व	अस्थायी प्रकृतिको हुने
व्याकरण जटिल हुने	व्याकरण	व्याकरण कम जटिल हुने
पर्याप्त हुन्छन्	शब्दावली	कम पर्याप्त हुन्छन्

स्रोत : भण्डारी र पौड्याल, २०६७: ४० ।

यसरी हरेक भाषाको दुई भिन्न रूपहरू प्रयोग हुने अवस्थालाई नै भाषाद्वैत भनिन्छ ।

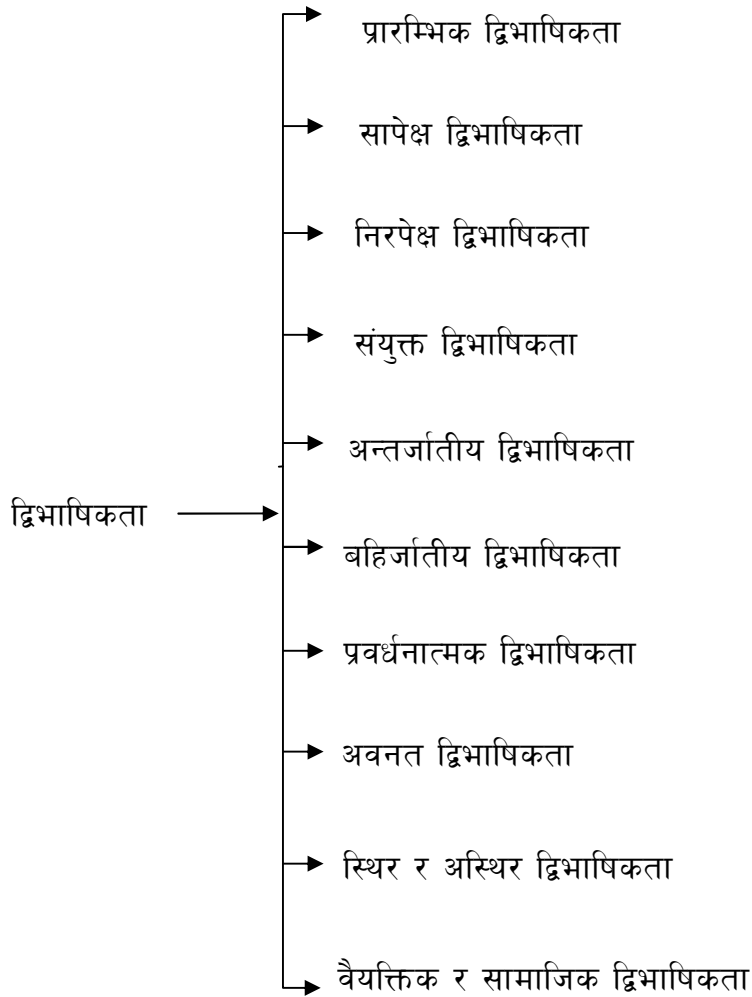
२.३.६ द्विभाषिकता/बहुभाषिकता

कुनै पहिलोभाषी वक्ताले आवश्यकताअनुसार अर्को दोस्रो भाषा उपयोग गर्ने स्थितिलाई द्विभाषिकता भनिन्छ । आपसी सम्प्रेषणाको निम्ति वक्ताहरूले जब दुईवटा भाषाको प्रयोग गर्दछन्, त्यो अवस्था द्विभाषिक अवस्था हुन जान्छ । बेनरिखले एक अर्काको भाषा वैकल्पिक रूपमा प्रयोग गरिने अवस्थालाई द्विभाषिकता भनेका छन् । ह्यालिडेले दुईवटा भाषामा समान र विकसित प्रभुत्व हुनु नै द्विभाषिकता हो भनेका छन् । लड्म्यान डिक्सनरी अफ अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्समा “जसले दुईवटा भाषा जान्दछ र प्रयोग गर्दछ, साथै समान रूपले बोल्दछ, पढ्छ, त्यो व्यक्ति द्विभाषिक व्यक्ति हो” भनेर उल्लेख गरेको छ ।

बहुभाषिकता भनेको तीन वा सो भन्दा बढी भाषाहरूलाई एक अर्काका वैकल्पिक रूपमा प्रयोग गर्न सकिने अवस्था हो । बहुभाषिकताले आपसी सम्प्रेषणाको लागि दुईभन्दा

बढी भाषाहरूको उपयोग गर्ने परिस्थितिलाई जनाउँछ । द्विभाषिकता र बहुभाषिकतालाई समान रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । द्विभाषिकताले बहुभाषिकतालाई र बहुभाषिकताले द्विभाषिकतालाई समेटेको हुन्छ । यी दुवै सामाजिक व्यवहार हुन् र यिनीहरूको प्रभाव व्यक्तिमा मात्र नभई सिङ्गो राष्ट्रमा पनि हुन सक्छ । समग्रमा द्विभाषिकतालाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

आरेख नं. १

स्रोत : अधिकारी, २०५६ : ३४

प्रारम्भिक द्विभाषिकता भनेको एउटा भाषा राम्ररी जानेको र अर्को भाषा भर्खरै सिक्दै गरेको अवस्था हो । सापेक्ष द्विभाषिकता भनेको पहिलो भाषाको सापेक्षतामा दोस्रो भाषा सिक्ने स्थिति हो जसमा दोस्रो भाषा सीमित रूपमा मात्र बोल्न सकिने स्थिति हुन्छ । निरपेक्ष द्विभाषिकतामा पहिलो र दोस्रो भाषा समान रूपमा उपयोग गर्ने स्थिति हुन्छ ।

धारणाको स्तर एउटै तर अभिव्यक्ति भिन्न-भिन्न भएको स्थिति संयुक्त द्विभाषिकता हो । एउटै देशभित्र वा क्षेत्रभित्रका जातिहरूले समान वातावरणमा सिकेका भाषा अर्न्तजातीय द्विभाषिकता हो । फरक फरक वातावरणमा प्रयोग हुने भाषाहरूको सिकाइबाट प्राप्त हुने द्विभाषिकता बहिर्जातीय द्विभाषिकता हो । प्रवर्द्धनात्मक द्विभाषिकतामा एउटा भाषा सिकेर आफ्नो मातृभाषालाई सहयोग गर्ने र बौद्धिक विकासमा सहयोग पुग्ने स्थिति रहन्छ । एउटा भाषालाई कमजोर बनाएर अर्को भाषा सिकिने स्थिति अवनत द्विभाषिकता हो । द्विभाषिकता स्थायी र अस्थायी प्रकृतिका पनि हुन्छ । वैयक्तिक आवश्यकताले अर्को भाषा सिक्नु व्यक्तिगत द्विभाषिकता हो भने समुदायमा अधिकांश सदस्यहरू द्विभाषिक हुने स्थिति सामाजिक द्विभाषिकता हो (भण्डारी र पौड्याल, २०६७: ४४/४५) ।

२.३.७ भाषिक भेद

एउटै भाषामा देखिने विभिन्न स्वरूप नै भाषिक भेद हुन् । त्यसैले कुनै पनि भाषामा स्थान, समय र शैलीगत रूपमा आउने भाषिक भिन्नतालाई भाषिक भेद भनिन्छ (घिमिरे, २०६५ : १४) ।

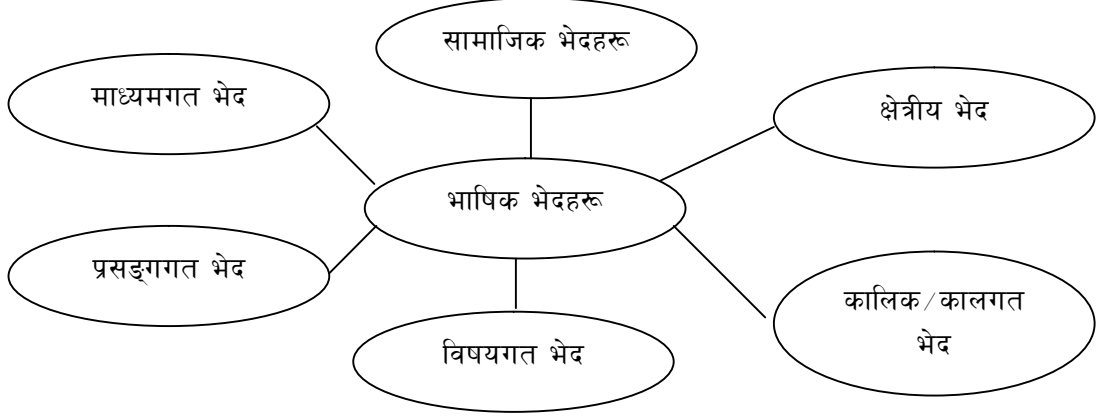
भाषा र समाज गतिशील हुन्छन् । समाज परिवर्तनशील भएपछि भाषा पनि समयगत र स्थानगत कारणले परिवर्तशील हुने गर्दछ । यसरी कुनै एक समयमा बोलिने भाषा अर्को समयमा भिन्न हुने गर्दछ भने कुनै एक क्षेत्रमा बोलिने भाषा अर्को त्यही क्षेत्रमा बोलिने त्यहीँ भाषा भन्दा भिन्न हुने गर्दछ । एउटै भाषाभित्र त्यसका विविध रूपहरू हुन्छन् । भाषाका ती विविध रूपहरू भिन्न भिन्न हुन्छन् र प्रयोग सन्दर्भ पनि भिन्न तरिकाले हुने गर्दछ । यसरी “एउटै भाषिक समाजका वक्ताहरूको उच्चारण प्रक्रिया अर्थात ध्वनि, वर्ण, शब्द, पद, पदावली, उपवाक्य, वाक्य र अर्थमा भेद देखिनुलाई भाषिक भेद भनिन्छ” (भण्डारी र पौड्याल, २०६७: २४) । यसलाई भाषिका भनि भनिन्छ । एउटै भाषाका कुनै भाषिक भेदभित्र उपभेद (उपभाषिका) पनि देखा परेका हुन्छन् । व्यक्तिभाषा, जाति भाषा, राजनीतिको भाषा, साहित्यिक भाषा, औपचारिक भाषा, अनौपचारिक भाषा, मानक भाषा, स्थानीय भाषा आदि स्तरमा एउटै भाषाका विभिन्न रूपहरू देखिन्छन् । समय, भौगोलिक दूरी, भाषाद्विपको स्थिति, यातायातको कठिनाइ, चेतनाको स्तर, बोधगम्यता, सञ्चारको विकास, जनसङ्ख्या, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक आदि कारणले भाषिक भेदहरूको सिर्जना हुने गर्दछ । फरक फरक मूल्य-मान्यता, असमानता, शिक्षित, अशिक्षित, धनी, गरिब, बालक, युवा, वृद्ध आदिले पनि भाषिक भेद सिर्जना गर्दछन् ।

भाषाका यी भेदहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

आरेख नं. २

भाषिक भेदहरू

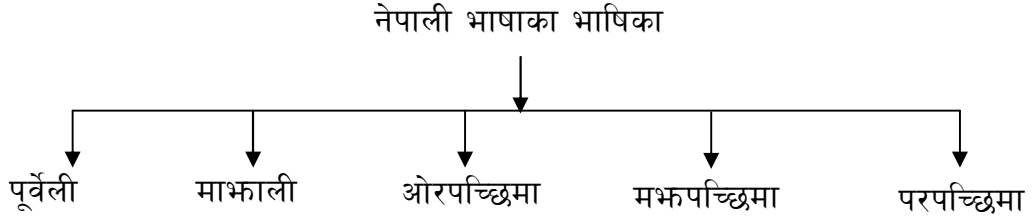
स्रोत : ढकाल, २०६८: २२)

भाषाका यी भेदहरूलाई छोटकरीमा निम्नानुसार चर्चा गरिन्छ :

क. क्षेत्रीय भेद

भौगोलिक दूरी, भौगोलिक विकटता, बसाइँसराइ जस्ता विभिन्न कारणले एउटै भाषाका वक्ताहरूका बीचमा भाषिक सम्पर्क कम हुँदै जान्छ र फरक-फरक भेदहरू देखिन्छन् । लडम्यान डिक्सनरी अफ अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स (१९९५) मा “क्षेत्रीय भेद भाषाको वक्ता कहाँको भन्ने आधारमा कुनै खास क्षेत्रको भूमिकामा देखिएको भेद हो । यो भेद उच्चारण, शब्द भण्डारण र वाक्यगठनमा देखिन्छ ।” यसरी स्थानीय एवम् भौगोलिक कारणले एउटै भाषामा देखिने भेदलाई क्षेत्रीय भेद भनिन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०६७ : २८) । कुनै स्थानमा बोलिने भाषामा त्यहाँको स्थानीय प्रभाव अवश्य नै परेको हुन्छ । त्यसैले यसलाई स्थानीय भेद वा स्थानीय भाषिका पनि भनिन्छ । भौगोलिक दूरी, सम्पर्कको अभाव, समयको अन्तराल, अन्य भाषिकासँगको सम्पर्क आदिका कारण क्षेत्रीय भेद देखा पर्दछ । नेपाली भाषा दार्जिलिङ, भोजपुर, काठमाडौँ, कास्की, जुम्ला, दार्चुला, भुटान, आसाम आदिमा एउटै ढङ्गले बोलिँदैन । यसको कारण स्थानअनुसार क्षेत्रीय भेद देखापर्नु हो । यो भाषाको जीवन्त प्रक्रिया हो । यसको सीमा एउटा गाउँ पनि हुन सक्छ र ठूलो भू-भाग पनि हुन सक्छ । नेपाली भाषाका भाषिकाहरू यसप्रकार छन् :

आरेख नं. ३

स्रोत : ढकाल, २०६८ : ३० ।

यसरी भौगोलिकता तथा स्थानीयताका आधारमा एउटै भाषामा देखिने भेदहरूलाई क्षेत्रीय भेद भनिन्छ ।

ख. सामाजिक भेद

हरेक समाजको आ-आफ्नै संरचनागत व्यवस्था हुन्छ । विभिन्न वर्ग, जाति, धर्म, लिङ्ग, उमेर, व्यवसाय, संस्कृति, शिक्षा, पदप्रतिष्ठा, मर्यादा आदिका आधारमा सामाजिक व्यवस्था निर्माण हुन्छ र भाषा पनि त्यसै व्यवस्थामा आधारित हुन्छ ।

समाजको यहीँ संरचनागत व्यवस्थाअनुसार भाषामा देखिने भेदलाई सामाजिक भेद वा सामाजिक भाषिका भनिन्छ । “सामाजिक भाषिका समाजका विभिन्न वर्ग, जातजाति, व्यवसाय, उमेर, शिक्षा, बसोबासको स्थिति, शक्ति (पद, प्रतिष्ठा) आदिका आधारमा विभेदित हुन्छ” (अधिकारी, २०५६: २२) । सामाजिक भेदको निर्माणमा शिक्षा राजनीतिक चेतना, सांस्कृतिक सन्दर्भ आदिको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यो क्षेत्रीय भेद भन्दा जटिल हुन्छ किनभने बहुविध र जटिल प्रकृतिको समाजमा भाषाका भेद पनि विविध र जटिल नै हुने गर्दछ ।

“भाषाको सामाजिक भेदमा विशेष गरेर लिङ्ग, जात, उमेर, शिक्षा, ओहदा, पेशा, व्यवसाय, शिक्षा, कुलीनता आदिका आधारमा भाषिक समुदाय विभक्त हुन पुगेको देखिन्छ । स्थूल विभाजनको भाषिक समुदायले उपयोग गर्ने भाषिक सङ्केतका सूक्ष्म भेदलाई भाषाको सामाजिक भेद मानिन्छ” (ढकाल, २०६८: ३६) । कुनै पनि समाजमा बस्ने एउटै भाषिक समुदायका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले बोल्ने भिन्न भिन्न भाषिक स्वरूपलाई सामाजिक भाषिका भनिन्छ । नेपाली भाषा शाह, राणा, ठकुरी, विभिन्न जातजाति समुदायमा फरक

फरक डङ्गले बोलिन्छन् । उच्च वर्गको बोली र सामान्य वर्गको बोली, शिक्षित र अशिक्षितको बोली, भिन्न भिन्न जातिको बोली, निम्न पेशा र उच्च पेशाको बोली, ग्रामीण र सहरीया बोली, बाल, युवा, प्रौढ, वृद्ध बोली आदि नेपाली भाषाका सामाजिक भेदहरू हुन् ।

ग. कालगत भेद

“भाषामा समयको अन्तरालले पनि भाषिक विविधता उत्पन्न गराउन सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । यही समयको अन्तरालले उत्पन्न स्तरीय भाषिकाभन्दा फरक भाषिकरूपलाई ऐतिहासिक भाषिका अथवा भाषाको कालिक भेद भनिन्छ । एउटा पुस्ता र अर्को पुस्ताको भाषिक प्रयोगमा जति फरक हुन्छ, त्यति नै प्राचीन नेपाली र आधुनिक नेपालीको भाषामा भिन्नता पाइन्छ” (थापा, २०६९ : ४४) ।

समयको परिवर्तनसँगै भाषाको पनि परिवर्तन हुन्छ । समयको विभिन्न कालखण्डमा प्रयोग भएका एउटै भाषाका विभिन्न रूपहरूलाई कालिक भेद भनिन्छ । कुनै एउटा भाषामा समयको विभिन्न अन्तरालमा विभिन्न भेदहरू देखापर्दछ । उदाहरणको रूपमा नेपाली भाषाको कालगत भेदअन्तर्गत प्राचीन नेपाली भाषा, माध्यमिककालीन नेपाली भाषा र आधुनिक नेपाली भाषालाई लिन सकिन्छ । नेपाली भाषा भारोपेली भाषा परिवारको शवम् वर्गअन्तर्गत आर्य-इरानेली शाखाबाट संस्कृत भाषाको खस-प्रकृति र खस अपभ्रंश हुँदै वर्तमान अवस्थामा आइपुग्दा देखिने सबै भिन्नताहरू कालगत भेद हुन् । प्राचीन नेपालीमा संस्कृत र तिब्बती भाषाको प्रभाव थियो भने माध्यमिक नेपाली भाषामा नेवारी, हिन्दी, उर्दू, फारसी आदिको प्रभाव थियो । हालको आधुनिक नेपाली भाषा अङ्ग्रेजीबाट बढी प्रभावित देखिन्छ । यिनीहरू सबै भिन्नताहरू कालिक भेदका कारण छन् ।

घ. विषयगत भेद (प्रयोजनपरक भेद)

“ज्ञानको क्षेत्रमा दिन दुगुना रात चौगुना गरेर विकास र विस्तार भइरहेको छ । साहित्य, इतिहास, कानून, भूगोल, राजनीति, दर्शन, विज्ञान, मनोविज्ञान आदि विषय क्षेत्रमा आ-आफ्नै प्रकृतिका प्राविधिक र पारिभाषिक शब्दहरू व्युत्पादित भएका छन् । यसबाट सम्बन्धित विषय क्षेत्रमा भाषामा आ-आफ्नै प्रकारका विशिष्टता देखा परिरहेको छ” (ढकाल, २०६८ : ४९) । भाषाको विभिन्न प्रयोजन र सन्दर्भअनुसार प्रयोग गरिन्छ । यसप्रकार

भाषाको प्रयोग सन्दर्भ र विषयगत आधारमा देखिने भिन्नतालाई विषयगत भेद भनिन्छ । भाषाको प्रयोग विभिन्न विषय र शीर्षकको प्रकृतिअनुसार हुन्छ । कृषि, व्यापार, साहित्य, कानून, विज्ञान, सञ्चार, शिक्षा, स्वास्थ्य, खेलकुद आदि क्षेत्रमा भाषाको प्रयोग भिन्नाभिन्नै हुन्छ । विज्ञान र प्रविधिमा प्रयुक्त भाषा बढी तथ्यगत र वस्तुगत शैली तथा प्राविधिक, पारिभाषिक शब्दहरू हुन्छन् भने साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा आत्मगत, कल्पनात्मक, विचलनयुक्त, काव्यात्मक प्रकृतिको हुन्छ । यसप्रकार अलग अलग विषय क्षेत्रमा प्रयोग गरिएको भाषा पनि अलग-अलग नै हुन्छ । यस्तो भिन्नता शब्दभण्डार, अभिव्यक्ति प्रणाली, वाक्यगठन तथा शैलीगत आधारमा विभक्त हुन्छ । यसलाई रजिस्टर पनि भनिन्छ । विषयगत भेद विशिष्ट भेद हो । यो सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने सामान्य भाषा जस्तो नभई व्यक्तिले आफ्नो बौद्धिक तथा पेशागत विशिष्टताको लागि प्रयोजन र सन्दर्भअनुरूप सम्बन्धित क्षेत्रमा प्रयोग गर्दछ । एउटा डाक्टरले अर्को डाक्टरसँग, एउटा कानूनविद्ले अर्को कानूनविद्सँग आ-आफ्नो विशेषज्ञताको क्षेत्रमा प्रयोग गरेको भाषा सर्वसाधारणलाई जटिल हुने गर्दछ ।

ड. प्रसङ्गगत भेद

प्रासङ्गिकताको अन्तरले भाषामा भेद हुन्छ । “कुनै पनि वक्ताले विभिन्न प्रसङ्गमा भिन्न भिन्न भाषाको प्रयोग गरिरहेको हुन्छ । वक्ताले कुन अवस्था, स्थान र प्रसङ्गमा कोसँग, कसरी र किन भाषाको प्रयोग गर्दछ, भन्ने आधारमा छुट्याइने भाषिक भेदलाई प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ” (भण्डारी र पौड्याल, २०६७ : ३७) । उदाहरणका लागि मृत शरीरलाई लाश भन्नु, पैसालाई सन्दर्भअनुसार भेटी, टिलो भन्नु, कपडालाई धजा, कात्रो भन्नु आदिलाई प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ । अभिधा, लक्षणा, र व्यञ्जनाका प्रसङ्गमा पनि भिन्न भिन्न भाषिक भेदको प्रयोग हुन्छ । यसरी देश, काल परिस्थिति र प्रसङ्गअनुसार एउटै भाषामा प्रयोग गरिएका विविध भेदलाई प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ ।

च. माध्यमगत भेद

भाषालाई बोध र अभिव्यक्ति गरी दुई प्रकारले छुट्याइन्छ । बोध र अभिव्यक्तिका माध्यम दुई प्रकारका हुन्छन् : कथ्य र लेख्य । “कथ्य भाषाको आधारभूत कार्यकलाप उच्चारण हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत कार्यकलाप वर्णविन्यास हो । मनोविम्बको सहज

प्रकटीकरण बोलाइद्वारा हुन्छ, त्यसै अभिव्यक्तिलाई लिपिवद्ध गर्ने प्रयासस्वरूप लेख्य भाषाको विकास भएको हो” (ढकाल, २०६८ : ५७) । कथ्य माध्यमअन्तर्गत सुनाइ र बोलाइ पर्दछन् भने लेख्य माध्यमअन्तर्गत पढाइ र लेखाइ पर्दछन् । कथ्य र लेख्य भेदमा प्रशस्त भिन्नता हुन्छ । कथ्य (मौखिक) बोलीचालीमा सीमित हुन्छ भने लेख्य लिप्यात्मक हुन्छ । कथ्य सहज प्रकृतिको हुन्छ । कथ्यमा श्रोता र वक्ता संलग्न हुन्छन् भने लेख्यमा लेखक र पाठक । मौखिक भाषामा व्याकरणको ख्याल गरिँदैन भने लेख्य भाषामा व्याकरणको नियम ख्याल गरिन्छ । कथ्य भाषा पनि सामान्य र स्तरीय दुवै हुन्छ । लेख्य भाषा पनि स्तरीय लेख्य र सामान्य लेख्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ । “मूलतः भाषा भनेको मौखिक अभिव्यक्ति नै हो तर मौखिक अभिव्यक्तिमा आएका ध्वन्यात्मक सङ्केतहरूका लागि लेख्यचिह्नहरूको उपयोग गरिएमा त्यो अर्कै माध्यममा परिणत हुन्छ (अधिकारी, २०५६ : २५) । यसरी भाषाको लिखित र मौखिक माध्यमको आधारमा देखिने भेदलाई माध्यमगत भेद भनिन्छ ।

२.३.८ कोड, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण

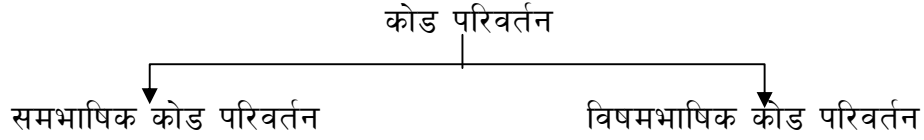
दुई वा दुई भन्दा बढी पक्षहरूका बीच कुराकानी गर्दा वा भाषिक अन्तर्क्रिया गर्दा सङ्केत, वर्ण र शब्दका माध्यमबाट आफ्ना विचार तथा सन्देशहरूलाई गोप्य र सङ्क्षिप्त रूपमा सम्प्रेषण गर्ने स्वेच्छिक अर्थयुक्त प्रणालीलाई कोड भनिन्छ । कुनै वक्ताले चयन गर्ने खास भाषा वा भाषिक भेदलाई कोड भनिन्छ । यसरी चयन गरिएको खास भाषाको ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द तथा वाक्य नै कोड हो ।

“खास सन्दर्भ वा विषयअनुसार एउटै सङ्कथनमा पनि एकभन्दा बढी भाषाको वा भाषिक भेदको वैकल्पिक प्रयोगलाई कोड परिवर्तन भनिन्छ (अधिकारी, २०५६ : ४६) ।

कोड परिवर्तन भन्नाले वक्ताहरूका बीचमा संवाद भइरहेको बेला एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा वा प्रयोग भइरहेको भाषाको एउटा रूपबाट अर्को रूपमा फड्को मार्नु भन्ने बुझिन्छ । भाषिक अन्तरक्रियाका क्रममा एउटा वक्ताले एउटा भाषा र अर्को वक्ताले अर्को भाषा प्रयोग गर्ने अवस्थामा कोड परिवर्तन हुन्छ । दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्ने वक्ताहरूको भाषिक अभिव्यक्तिमा जुनसुकै बेला कोड परिवर्तन हुने सम्भावना रहन्छ । यसप्रकार एकभन्दा बढी भाषाको भाषिक भेदको वैकल्पिक प्रयोगलाई कोड परिवर्तन भनिन्छ । आत्मीयता प्रदर्शन गर्दा, विषयवस्तुको परिवर्तन गर्दा, भाषा नबुझ्ने वक्ता

उपस्थित भएमा, प्रयोग गरिरहेको भाषामा कम दक्षता भएमा, अश्लील शब्दको विकल्प चयन गर्दा, आफूलाई प्रतिष्ठित व्यक्तिको रूपमा चिनाउँदा कोड परिवर्तन हुने गर्दछ । कोड परिवर्तनका दुई अवस्थाहरू यसप्रकार रहेका छन् :

आरेख नं. ४

स्रोत : भण्डारी र पौड्याल, २०६७ : ४७ ।

एउटै भाषाको भिन्न-भिन्न भेदको प्रयोग गर्दा समभाषिक कोड परिवर्तन हुन्छ भने भाषिक प्रयोगका क्रममा भिन्न-भिन्न भाषाको प्रयोग गर्दा विषमभाषिक कोड परिवर्तन हुन्छ । जस्तै नेपाली भाषाको प्रयोग गरिरहेको वक्ताले नेपाली भाषाकै अर्को भाषिकाको प्रयोग गर्नु समभाषिक कोड परिवर्तन हो । यसैगरी नेपाली भाषाको प्रयोग गरिरहेको वक्ताले अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्नु विषमभाषिक कोड परिवर्तन हो ।

कोड मिश्रण भनेको वक्ताले भाषिक प्रयोगका क्रममा एकभन्दा बढी भाषिक भेद तथा भाषाका कोडहरूको प्रयोग एउटै सङ्कथनमा गर्दछ भने त्यस्तो अवस्थालाई कोड मिश्रण भनिन्छ । कोड मिश्रणमा वक्ताले अभिव्यक्तिका क्रममा एक भाषाका कोडहरूलाई अर्को भाषाको कोडमा मिसाएर प्रयोग गरेको हुन्छ । “कुनै व्यक्तिले नेपाली बोल्दा प्रत्येक वाक्यमा केही न केही अङ्ग्रेजी शब्द मिसाएर बोल्छ भने त्यसलाई कोड मिश्रण भन्न सकिन्छ । जस्तै : उसले फस्ट डिभिजनमा पास गरेछ” (अधिकारी, २०५६ : ४७) । कोड मिश्रणलाई कोड परिवर्तनकै उपजको रूपमा पनि लिइन्छ । कोड मिश्रण शिक्षित समुदायमा बढी प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

२.३.९ सारांश

समाजमा प्रयोग हुने विभिन्न भाषाहरूको समाजपरक अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको शाखालाई समाजभाषिक अध्ययन भनिन्छ । समाजको परिप्रेक्षमा भाषा र भाषिक अवस्थाहरूको अध्ययन गर्ने कार्य समाज भाषाविज्ञानले गर्दछ । समाज र भाषाको सम्बन्ध तथा समाज र संस्कृतिको सम्बन्ध केलाउने कार्य समाज भाषाविज्ञानले गर्दछ । भाषालाई

सामाजिक सन्दर्भमा हेर्नुपर्ने दृष्टिकोण आफ्नो पुस्तक 'स्थितिको प्रसङ्ग' मा फर्थले उल्लेख गरेपछि समाज भाषाविज्ञानले ठूलो चर्चा पायो । अलग-अलग नगरी एक अर्कामा पारस्परिक सम्बन्धका आधारमा अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण नै समाजभाषिक अध्ययन हो । यो सन् १९६०-७० को दशकमा मात्र स्वतन्त्र विधाको रूपमा विकास भयो । विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र, जाति, पेशा, उमेर, तह, व्यवसाय, शिक्षा जस्ता सामाजिक तत्त्वहरू र भौगोलिकताले भाषामा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् र समाजमा विभिन्न भाषिक भेदहरू सिर्जना भइरहेका हुन्छन् । जस्तै सामाजिक भेद, भौगोलिक भेद, कालिकभेद, विषयगत भेद, प्रसङ्गगत भेद, माध्यमगत भेद आदि । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषिक तत्त्वहरूको एकीकृत अध्ययन गरी भाषाको समाजसँगको सम्बन्ध र भाषाले समाजमा गर्ने प्रकार्यको अध्ययन गर्दछ । यसले 'भाषा सम्प्रेषणको लागि' भन्ने मान्यता राख्दछ । सामाजिक भाषाविज्ञानको विषयक्षेत्र व्यापक रहेकोले यसलाई बहुवैषयिक विधा पनि भनिन्छ । भाषाको सामाजिक व्यवहार तथा समाजमा प्रयोग हुने भाषासँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूका बारेमा अध्ययन गर्दछ । अझ सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा समाज भाषाविज्ञान भनेको भाषाको सामाजिक व्यवहारको प्रकार्यपरक अध्ययन गर्ने शाखा हो जसले भाषाको सन्दर्भसापेक्ष वा समाजसापेक्ष अध्ययन गर्दछ ।

अध्याय तीन

विधि र अध्ययन प्रक्रिया

३.१ अध्ययन विधि

कुनै पनि शोधकार्यलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी र वस्तुगत बनाउन अवलम्बन गरिने प्रक्रियालाई अध्ययन विधि भनिन्छ । अध्ययन-अनुसन्धानको विभिन्न स्वरूप, संरचना तथा बनोट हुने गर्दछ र त्यसै बनोटअनुसार अध्ययन विधि छनोट गर्नुपर्ने हुन्छ । अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको स्रोत, सामग्री सङ्कलन, सत्यापन र त्यसको परीक्षणसम्म उपयोग गरिने प्रक्रिया वा तरिकालाई नै अध्ययन विधि भनिन्छ । अनुसन्धान प्रक्रियालाई विश्वासनीय र वैध बनाई निष्कर्षसम्म पुऱ्याउन यस शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । वानिरा गिरीद्वारा लिखित 'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्दा सम्बन्धित उपन्यास, वानिरा गिरीसँग सम्बन्धित अन्य सन्दर्भ पुस्तकहरू, समाज भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित पूर्व अनुसन्धानहरू तथा पुस्तकहरू, पत्रपत्रिकाहरू आदिको शूक्ष्म अध्ययन तथा विश्लेषण गर्न पुस्तकालयीय अध्ययनको उपयोग गरिएको छ । यस शोधकार्यसँग सम्बन्धित समस्याको अध्ययनपश्चात् तय गरिएका उद्देश्यहरूअनुरूप पुस्तकालयीय अध्ययनको उपयोग गरी आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन विश्लेषण प्रक्रियामा सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्न विभिन्न ग्रन्थहरू, पूर्वसम्पन्न भएका शोध पत्रहरू, सन्दर्भ पुस्तकहरू, विभिन्न लेख, रचनाहरू, पत्रपत्रिकाहरू आदि सामग्रीहरूलाई उपयोग गरिएको छ ।

३.१.१ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू

अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्दा उपयोग गरिने विधिअन्तर्गत तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू पहिचान गर्नु एक महत्त्वपूर्ण र प्रारम्भिक चरण हो । तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू किटान गरिसकेपछि त्यसै स्रोतहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिन्छ । अनुसन्धानको लागि आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्षेत्र नै तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू हुन जसलाई अनुसन्धानकर्ताले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुभन्दा पहिले नै पत्ता लगाई सक्नुपर्दछ । यस शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलन गर्न निम्नलिखित स्रोतहरू उपयोगमा ल्याइएको छ :

३.१.१.१ प्राथमिक सामग्री

प्रस्तुत शोधकार्य वानिरा गिरीद्वारा लिखित 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेकाले आवश्यक सामग्री खोज्ने क्रममा वानिरा गिरीद्वारा लिखित 'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) उपन्यासलाई नै पहिलो र सबभन्दा महत्त्वपूर्ण सामग्री मानिएको छ । 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, जातीय, लिङ्गीय, उमेरगत र शैक्षिक आधारमा वर्गीकरण गरी पात्रहरूको समाजभाषिक अध्ययन गर्न सम्बन्धित उपन्यासको अध्ययन अनिवार्य रहेकाले प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासलाई सबभन्दा मौलिक स्रोत मानिएको छ । अध्ययन विश्लेषणको मूल आधार पनि 'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) उपन्यासलाई नै बनाइएको छ । समाजभाषिक पद्धतिका आधारमा उपन्यासका पात्रहरू र उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाको शूक्ष्म अध्ययन-विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

३.१.१.२ द्वितीयक/गौण सामग्री

द्वितीयक सामग्री भनेको अन्य शोधकर्ताहरूले पहिले नै सङ्कलन गरिसकेका तथा अनुसन्धानका क्रममा सङ्कलित विभिन्न सहयोगी सामग्रीहरू हुन् । प्राथमिक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा अपुग भएको अवस्थामा द्वितीयक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिन्छ । प्रस्तुत शोधमा द्वितीयक सामग्रीअन्तर्गत शोधशीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न पूर्व शोधपत्रहरू, सामाजिक भाषाविज्ञान र यससँग सम्बन्धित विभिन्न सन्दर्भ पुस्तकहरू, अनुसन्धानका सामग्रीहरू, पाठ्यपुस्तकहरू, सामाजिक तथा सांस्कृतिक लेखरचनाहरू, जातिभाषिक सूचनाहरू, खोजमूलक लेखहरू, सुझाव तथा प्रतिवेदनहरू, पुस्तकालयीय सामग्रीहरू, वानिरा गिरीसँग सम्बन्धित प्रस्तुत साहित्यिक पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरू, इन्टरनेट आदि रहेका छन् । उल्लिखित स्रोतहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरेर पुस्तकालयीय कार्यलगायत आवश्यकताअनुसार वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, विवेचनात्मक विधिको उपयोग गरी शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

३.२ शोधको अध्ययन क्षेत्र

अनुसन्धानको शीर्षक र समस्या छनोट गरिसकेपछि अनुसन्धानको क्षेत्र निर्धारण हुन्छ । अनुसन्धानको क्रममा छानिएको क्षेत्र वृहत हुन सक्छ । यस अवस्थामा अनुसन्धान

कार्य बोझिलो, खर्चिलो, जटिल र लामो समय लाग्ने हुन्छ । यसर्थ 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्दा त्यसभित्रका पात्रहरू र भाषिक स्थितिलाई अध्ययन क्षेत्र मानी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लिङ्गीय, शैक्षिक र जातीय आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा पात्रहरू विभक्त गरी तिनीहरूले प्रयोग गरेका संवादहरूका आधारमा उपन्यासमा घटित घटना र त्यसमा उनीहरूको भूमिकाअनुसार भाषिक स्थिति केलाइएको छ । प्रस्तुत शोधपत्र समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित भएकाले सामाजिक भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणालाई पनि अध्ययनको क्षेत्र मानिएको छ । सामाजिक भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्षको जानकारी प्राप्त गरेपछि मात्र त्यसँग सम्बन्धित अध्ययन-अनुसन्धान गर्न सकिने भएकाले समाज भाषाविज्ञानको सिद्धान्तलाई अध्ययनको क्षेत्र मानिएको छ ।

'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको अध्ययन क्षेत्रअर्न्तगत वर्गीय आधारमा उच्च वर्गीय, मध्यम वर्गीय र निम्न वर्गीय पात्रहरूको भाषिक स्थितिलाई अध्ययन क्षेत्र मानिएको छ । लैङ्गिक रूपमा पुरुष र महिलालाई आधार मानेर शब्दभण्डारगत रूपमा अध्ययन क्षेत्र निर्धारण गरिएको छ । शैक्षिक आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरूको भाषिक स्थिति निर्धारण गरिएको छ । जातीय र धार्मिक आधारमा भाषिक स्थिति, द्विभाषिकता/बहुभाषिकता, कोडमिश्रण आदि क्षेत्र निर्धारण गरिएको छ । यी क्षेत्रहरूबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरी शोधकार्यलाई अगाडि बढाइएको छ । शोधको निर्धारित क्षेत्रहरूमा पुस्तकालयीय अध्ययन अपनाई आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन गर्नुपूर्व अध्ययनको शीर्षक र शोधकार्यसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरूमा आवश्यक चलहरू कुन कुन हुन् ? तिनीहरूको सम्बन्ध कस्तो छ ? कुन पक्षसँग कुन-कुन चलहरू सम्बन्धित छन् ? भन्ने कुरामा स्पष्टता रहेको छ । यसरी शोधको शीर्षक, समस्या, उद्देश्य, क्षेत्र निर्धारण भइसकेपछि आवश्यक चलहरूको निर्धारण गरिएको छ । आवश्यक चलहरूको निर्धारण गरिसकेपछि अनुसन्धानको लागि उपयुक्त सामग्री छनोट गरिएको छ ।

३.३ नमुना छनोट पद्धति

अनुसन्धानको लागि लिइएको क्षेत्रहरूबाट छानिएको अंशलाई नमुना भनिन्छ । अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा सम्पूर्ण सामग्रीहरूबाट छानिएको अंश नै नमुना छनोट हो । समाजभाषिक अध्ययनको क्षेत्र व्यापक रहेको छ । जस्तै : भाषा र समाजको सम्बन्ध,

विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरू (वर्ग, जाति, क्षेत्र, लिङ्ग, पेशा, व्यवसाय, शिक्षा आदि) र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, विभिन्न भाषिक भेदहरू, भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण, द्विभाषिकता/बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, भाषानीति, भाषायोजना, कोड परिवर्तन र मिश्रण आदि । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यास सामाजिक उपन्यास भएकाले उक्त उपन्यासमा विभिन्न सामाजिक वर्ग र स्तरका पात्रहरू रहेका छन् । ती पात्रहरूले आफ्नो वर्ग र तहअनुसारको भाषा प्रयोग गरेका छन् । प्रस्तुत शोधमा समाजभाषिक अध्ययनको विधि क्षेत्रहरूमध्ये सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

नमुना छनोटका विभिन्न प्रकारहरूमध्ये यस शोधकार्यका सम्भाव्य नमुना छनोट पद्धति अपनाइएको छ । संयोग र सम्भाव्यताको आधारमा नमुना छनोट गरिने यो पद्धतिमध्ये प्रस्तुत शोधकार्यमा ‘वर्गवद्ध नमुना छनोट पद्धति’ उपयोग गरिएको छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्ग, उमेर, लिङ्ग, शिक्षा, जातजाति र धर्मको आधारमा विभाजित गरी सजातीय वर्गले प्रयोग गरेका भाषा, व्यवहार तथा क्रियाकलापहरूको रूपमा नमुना छनोट गरिएको छ । उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीकृत गरी संवाद अभिव्यक्त गरेका पात्रहरूलाई आधार मानी वर्गवद्ध रूपमा नमुना छनोट गरिएको छ । यो पद्धति वर्गवद्ध नमुना छनोट पद्धतिको संयोग नमुना छनोटअन्तर्गत पर्दछ । किनभने उच्च वर्गका पात्रहरूमध्ये शान्तनुबाबु र शकुन्तलादेवीलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । त्यसैगरी उच्च वर्गका केही पात्रहरू र उच्च वर्गलाई जनाउन सहयोग पुग्ने गरी संवाद अभिव्यक्त गर्ने केही निम्न वर्गका पात्रहरूलाई समावेश गरी नमुना छनोट गरिएको छ । मध्यम वर्गीय पात्रहरूमा माइसाब र माइसाबनीलाई आधार मानिएको छ । निम्न वर्गीय पात्रहरू ठूलो सङ्ख्यामा भए पनि नौ जनाको संवादलाई आधार मानिएको छ । त्यसैगरी लिङ्गीय, जातीय, शैक्षिक, उमेरगत आदिलाई विभक्त गरी सजातीय आधारमा अध्ययन गर्ने गरी छनोट गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क/सूचना सङ्कलन

प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्रीहरूबाट नमुना छनोट गरिसकेपछि ती नमुनाहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । पुस्तकालयीय अध्ययनको प्रयोग गरी अनुसन्धान विषयमा सूक्ष्म अध्ययन गरेर आवश्यक सूचनाको खोजी गरिएको छ । प्रस्तुत शोधको प्राथमिक

सामग्रीअर्न्तगत वानिरा गिरीद्वारा लिखित 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यास हो । यस उपन्यासबाट शोधका लागि आवश्यक अधिकांश सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । उपन्यासका सम्पूर्ण पात्रहरू, पात्रहरूले प्रयोग गरेका विभिन्न भाषिक संवादहरू, उपन्यासमा प्रयुक्त सामाजिक परिवेश, कथावस्तु, घटनाक्रम, उपन्यासभित्रका सामाजिक बोलीचालीका शब्द, शब्दावलीहरू, लोकसाहित्य तथा उक्तिहरू, भाषाका विभिन्न भेदहरू, द्विभाषिक/ बहुभाषिक वक्ताहरू र द्विभाषिक संवाद, विभिन्न भाषाका कोड मिश्रणहरू आदि तथ्याङ्कहरू शूक्ष्म रूपमा लगनशील र निर्भीकतापूर्वक अध्ययन गरी सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीयक सामग्रीहरूबाट समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्षहरू, वानिरा गिरीको जीवनी, साहित्यिक यात्रा, साहित्यिक प्रवृत्तिहरू जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसैगरी पूर्व अनुसन्धानहरूको अध्ययन गरी शोध समस्याहरूको प्रामाणिक र प्राज्ञिक सूचना सङ्कलन गरिएको छ ।

'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाज भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित अनुसन्धेय विषयहरूमा विभिन्न वर्गका पात्रहरू, तिनीहरूको भाषिक विचार तथा दृष्टिकोण, कुराकानी, संवाद वा अन्तर्क्रियाहरू, भाषिक आचरण, रहनसहन, सांस्कृतिक-धार्मिक जीवनशैली, विभिन्न वर्ग, जाति, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा जस्ता सामाजिक तत्त्वहरूले सिर्जना गर्ने भाषिक भेदहरू जस्ता यावत् पक्षहरू पर्दछन् । यी सबै पक्षहरूको खेसा तथा आवश्यक कच्चा सामग्रीहरू सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

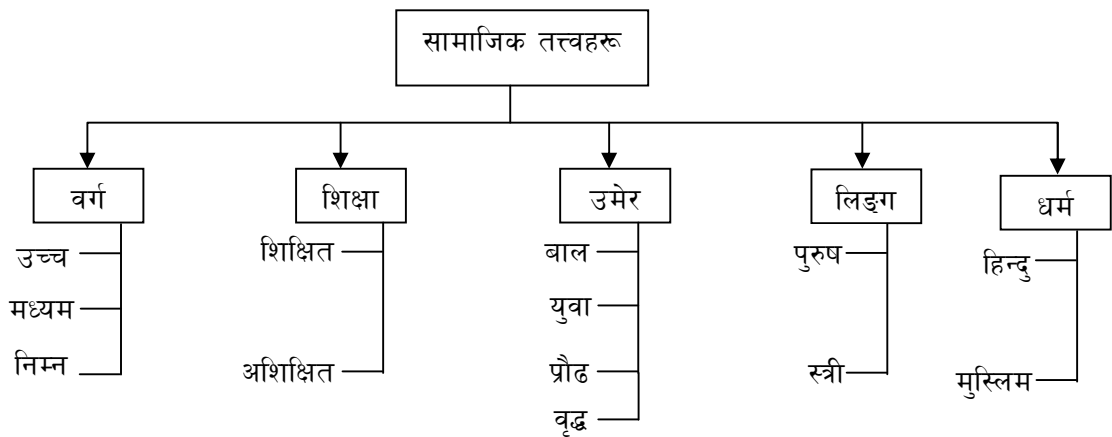
३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण र मूल्याङ्कन पद्धति

छनोट गरिएका अंशहरूबाट सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिसकेपछि ती तथ्याङ्कहरूको सत्यापन र वर्गीकरण गरिएको छ । उपन्यासका पात्रहरूलाई उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । वर्गीकरण गरिएका पात्रहरूलाई तालिकीकरण गरिएको छ । वर्गीय आधारमा खण्डीकृत गरिएका यी पात्रहरूको भूमिका, व्यवहार, आचरण तथा बोलीचाली, संवाद आदि पक्षहरूको शूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ । यसै गरी लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुष, उमेरको आधारमा बाल, युवा, प्रौढ, वृद्ध, शिक्षाको आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी पात्रहरूलाई विभक्त गरिएको छ । यसरी विभक्त भएका हरेक पक्षको शूक्ष्म र गहन विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासमा विभिन्न जातजाति तथा धर्मको आधारमा पनि भाषिक विश्लेषण गरिएको छ । द्विभाषिकता/

बहुभाषिकता, कोड मिश्रण र उपन्यासकारले उपन्यासमा प्रयोग गरेको भाषालाई विश्लेषण गरिएको छ । यसप्रकार कच्चा समग्रीको रूपमा सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूको सत्यापन, वर्गीकरण, तालिकीकरण, व्याख्या विश्लेषण गरी समाजभाषिक सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिको आधारमा भाषा प्रयोगको स्थिति र भाषिक भिन्नताको वास्तविकता पत्ता लगाउने कार्य गरिएको छ । समग्रमा पुस्तकालयीय, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक तथा विवेचनात्मक विधिको प्रयोग गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

तथ्याङ्क विश्लेषण गर्ने आधारहरूलाई निम्नानुसार आरेखमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

आरेख नं. ५

माथिको आरेखमा देखाइएका सामाजिक संरचनाहरू/सामाजिक तत्त्वहरूका आधारमा प्राथमिक स्रोत र द्वितीयक स्रोतहरूबाट सङ्कलन गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । माथिका सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीकरण गरी तिनीहरूमा प्रयुक्त भाषाको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय चार व्याख्या र विश्लेषण

४.१ उपन्यासकार वानिरा गिरीको सङ्क्षिप्त परिचय

वानिरा गिरीको जन्म वि.सं. २००३ साल वैशाख १९ गते पिता इन्द्रराज गिरी र माता जानकीदेवीको कोखबाट भारतको दार्जिलिङ स्थित खारसाङ्मा भएको हो । वानिरा गिरीले स्नातकसम्मको अध्ययन भारतमै गरेकी हुन् भने नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट गरेकी हुन् । वानिरा गिरी नेपाली साहित्यमा विद्यावारिधि गर्ने प्रथम महिला हुन् । उनले त्रि.वि. बाटै विद्यावारिधि गरेकी हुन् । उनका प्रकाशित कृतिहरूमा कविता सङ्ग्रहअन्तर्गत 'एउटा जिउँदो जङ्गलहादुर' (२०३१), 'जीवन: थायमहरू' (२०३५) रहेका छन् भने 'मेरो आविष्कार' (२०४३) लामोकविता पनि रहेको छ । उनका उपन्यासहरूमा 'निबन्ध' (२०४४), 'कारागार' (२०३५) र 'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) रहेका छन् । उनको निबन्ध 'पर्वतको अर्को नाम पार्वती' (२०६९) प्रकाशित भएको छ । अङ्ग्रेजीमा 'फ्रम द अदर इन्ड' र 'माइ डिस्कभरी' प्रकाशित भएका छन् । उनको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा साहित्यिक सहभागिता रहेको छ । सन् १९७६ मा रुसमा भएको युवा अफ्रो-एसियन लेखक सम्मेलन, सन् १९८५ मा दिल्लीमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय लेखक सम्मेलन, सन् १९८८ मा एसिया कविता महोत्सव, सन् १९८९ मा साहित्यिक भ्रमण अमेरिका, सन् १९८९ मा पेनलिस्ट, पहिलो कल्चर फोरम जापान, सन् १९९७ मा एकल कविता वाचन जापान, सन् १९९७ मा लामो कविता 'माइ डिस्कभरी' को कोलम्बिया विश्वविद्यालय न्युयोर्कमा विमोचन जस्ता साहित्यिक सहभागिता रहेको छ । वानिरा गिरीले प्राप्त गरेको पुरस्कार तथा सम्मानहरूमा 'रत्नश्री स्वर्णपदक' द्वारा पुरस्कृत, 'गोरखादक्षिणबाहु चौथो' द्वारा अलङ्कृत भएकी छन् । 'कविता महोत्सव पदक' (२०४८), साभा पुरस्कार (२०५६), गोमा सम्मान (२०५९), 'मधुपर्क सम्मान' (२०६७), महेन्द्र विद्याभूषक 'क' आदिले सम्मानित भएकी छन् । उनको सेवा तथा संलग्नताहरूमा 'मुटु हस्तलिखित पत्रिका' को सम्पादन (२०१४), सेन्ट जोसेफ स्कूलमा शिक्षक (२०१९), पद्मकन्या कलेजमा प्राध्यापन (२०२५), ललितकला क्याम्पसमा प्राध्यापन (२०३२) आदि रहेको छ ।

वानिरा गिरीको प्रमुख साहित्यिक विशेषता र प्रवृत्तिहरूमा प्रयोगवादी, अतियार्थवादी तथा विसङ्गतिवादी दृष्टिकोण, स्वस्फुर्त अभिव्यक्ति, अस्तित्वबोध तथा हिनताबोध प्रस्तुत गरी नारी जीवनसँग सम्बन्धित यौनकुण्ठा, निराशा, मूल्यहीनता र निस्सारताको चित्रण, भावुक प्रणयप्रेम, कामवासनात्मक उत्कण्ठा, सम्भोगजन्य वासनात्मक अतृप्तिबोधको अभिव्यञ्जना, अन्तरमनका कुण्ठा र निराशाको अभिव्यक्ति, जिजीविषा तथा विरक्ति भावको प्रस्तुति, भावानुकूल विम्ब, प्रतीकको प्रयोग, आगान्तुक र मिश्रित विचलनयुक्त भाषिक विन्यास, प्रवाहपूर्ण, सशक्त र सुरुचिपूर्ण भाषिक विन्यासमा कुशलता आदि प्रमुख रहेका छन् । उनको 'कारागार' उपन्यासमा स्वार्थी व्यक्तिका कुचक्रको जालोमा फसाएकी विवाहित नारी मनोदशालाई उल्लेख गर्दै नारी अस्मिताको खोजी गरिएको छ । 'निर्बन्ध' उपन्यासमा नारीभिन्नको प्रतिशोधको भावनालाई नकरात्मक सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी 'कारागार' र 'निर्बन्ध' दुवै उपन्यासमा वैयक्तिक भावनाको प्रस्तुति पाइन्छ । उनको 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा सामाजिक तथा सामूहिक भावनाको पर्यायलोकन पाइन्छ । व्यक्तिगत प्रवृत्ति, चालचलन, रहनसहन, बोलचाली आदिलाई आञ्चलिक स्पर्श दिएर औपन्यासिक संरचना दिइएको छ । 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यास विधाहीनताको नमुना पनि हो ।

४.२ 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको विश्लेषण

'कारागार' (२०३५) र 'निर्बन्ध' (२०४४) पछि वानिरा गिरीले समाजलाई जीवन दिने 'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) उपन्यास लिएर नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेकी छन् । 'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) वानिरा गिरीको सामाजिक उपन्यास हो । नेपालको पूर्वी तराई स्थित सिराहामा पर्ने बस्तीपुरको सामाजिक परिवेशलाई उपन्यासमा उतारिएको छ । पूर्वी नेपालको लाहानको बस्तीपुर र त्यस वरिपरीको ग्रामीण जीवनलाई आञ्चलिक ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । बस्तीपुरका विभिन्न वर्ग, जाति, लिङ्ग, धर्मका पात्रहरूको जीवनशैली, रहनसहन, बोलीचाली आदिलाई वस्तुगत, भावगत र जीवनगत ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । तराईको सामाजिक जीवनलाई प्रस्तुत गर्ने 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासलाई सिङ्गो नेपालकै तस्विर झल्काउने सानो सामाजिक संसारको रूपमा चिहाउन सकिन्छ । विशेष गरी निम्न वर्गका पात्रहरूको विचार, भावना, बोलीचाली र जिजीविषालाई चित्रण गरिएको छ । 'शान्तनुबाबु' को कर्मठ मानवता, उदारता र शालीन व्यवहारलाई प्रभावशाली रूपमा

अभिव्यक्त गरिएको छ । महाभारतको शान्तनुका पुत्र भीष्मले वाण शैयामा भोगेको दुःख, पीडाको दृश्य देखाउने प्रस्तुत उपन्यासमा प्रतीक पुरुष शान्तनुबाबुको जिजीविषा र त्यसभित्र सामाजिक, राजनीतिक, बौद्धिक चेतनाबाट बस्तीपुरलाई देखाइएको छ । यसै गरी शान्तनुको जिजीविषाभित्र विशाल निम्नवर्गीय पात्रहरूको उपस्थिति देखाइएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा शान्तनुका दुःख, पीडा र संघर्षहरू शब्दातीत छन् भनेर देखाइएको छ । शीर्षकको शाब्दिक अर्थलाई केलाउँदा 'शब्दातीत' भन्नाले शब्द वा वाक्यद्वारा बयान गरेर नसकिने 'वर्णानातीत' भन्ने बुझिन्छ भने 'शान्तनु' भन्नाले 'द्वापरयुगी २१ औं चन्द्रवंशी राजा भीष्मपितामहका पिता' भन्ने बुझिन्छ ।

४.३ शब्दातीत शान्तनु उपन्यासको समाजभाषिक विश्लेषण

४.३.१ परिचय

भाषिक संरचना समाज सापेक्ष हुन्छ । विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरू वर्ग, लिङ्ग, जातजाति, उमेर, शिक्षा आदिको आधारमा समाज विभेदित भएको हुन्छ । यसरी भाषा पनि सामाजिक सम्प्रेषणको एक सशक्त माध्यम भएकाले ती विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरूले भाषालाई पनि विभेदित गरेको हुन्छ । समाज परिवर्तनशील हुने भएकाले भाषा पनि परिवर्तनशील नै हुन्छ । विभिन्न वर्ग, जाति, क्षेत्र, लिङ्ग, शिक्षा, व्यवसाय, परम्परा, मूल्यमान्यता आदि कारणले एउटा जीवन्त भाषामा सामाजिक भेद, क्षेत्रीय भेद, प्रयोजनपरक भेद आदि विभिन्न भेदहरू सिर्जना भइरहेका हुन्छन् । सामाजिक विविधता, मूल्य-मान्यता, संस्कार-संस्कृति आदि विभिन्न कारणले बोलीमा पृथकीकरण भइरहेको हुन्छ जसको कारण सामाजिक भेदहरू सिर्जित भइरहेका हुन्छन् ।

सामाजिक भेद पनि विभिन्न किसिमका हुन्छन् । जस्तै: वर्गीयताको आधारमा उच्च र निम्न भेद, औपचारिकताको आधारमा औपचारिक र अनौपचारिक भेद, शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित, लिङ्गको आधारमा पुरुष र स्त्रीको भाषिक भेद, उमेरको आधारमा बाल, युवा, प्रौढ, वृद्ध आदि । सामाजिक भेद जटिल र बहुआयामिक भेद हो । क्षेत्रीय भेदमा जस्तो एउटै तह र दिशा नभई एउटा भेदभित्र पनि विभिन्न उपभेदहरू रहेका हुन्छन् । यसरी सामाजिक संरचना तथा तत्त्वहरूका आधारमा विभेदित हुने सामाजिक भेदको प्रभाव 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा अवश्य नै परेको छ । विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, जाति, शिक्षा जस्ता सामाजिक तत्त्वहरूका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासभित्रको भाषिक स्थिति कस्तो रहेको

छ भनेर यहाँ अध्ययन र विश्लेषण गरिन्छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासलाई समाजभाषिक विश्लेषण गर्ने आधारहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

४.३.२ वर्गका आधारमा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा सिराहा जिल्लाको बस्तीपुरको यथार्थ सामाजिक अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । खासगरी निम्न वर्गीय तहका पात्रहरूको अत्याधिक उपस्थिति देखिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास सामाजिकता झल्काउने उपन्यास भएकाले उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व प्रत्यक्ष रूपमा देखिन्छ भने केही सङ्ख्यामा मध्यम वर्गीय पात्रहरू पनि रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा देखिएको वर्गीय अवस्थालाई तीन तहमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । ती तीन तहअनुसार उपन्यासका पात्रहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. २

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासका वर्गीय पात्रहरूको वर्गीकरण

उच्च वर्गीय पात्रहरू	मध्यम वर्गीय पात्रहरू	निम्न वर्गीय पात्रहरू
लप्टनसाहेब, लप्टनीसाहेब, लप्टनसाहेबका छोराबुहारी तथा नातिनातिनीहरू, प्रयाग, मालिकनीसाहेब, शान्तनुबाबु, शकुन्तलादेवी, शान्तनुबाबुका भाइबुहारीहरू, छोरा बुहारीहरू, काजी लालबहादुर कार्की, जिम्दानी, महन्त शिवानन्द, माड्साबनीको डाक्टर भाइ तथा बुहारी, माननीय मिनिस्टर	माड्साब, माड्साबनी, लीला शर्मा, देविका, दिव्यप्रसाद, अधिकारिनी बज्यै, माणिक, माड्साबनीकी छोरीहरू, सङ्गीता, सरीता, ललीता, गणीता, जैसी बाहुनको छोरो, माड्साबनीका जेठानी-देवरानीहरू, पण्डित पोखेल, कलाकारहरू, जङ्गली वाद्शाह, राजकुमारी, जैसी बाहुनको कान्छो छोरो, रिट्टे, पाहुनाहरू	पण्डित बाजे, चमेली, थनेकी आमा, थने, मने, धने, बाहुनीबज्यै, ज्ञानप्रसाद, सानी, दिलजान, गोमा, गोमाको छोरो, रामप्रसाद मास्टर, लक्ष्मी, कमली, कमलीका पति विधुर, विधुरले ल्याएको टुहुरो छोरो, कमलीको छोरीहरू, साधु, बतैया भाउजू, छाप्रामा बस्ने घर्तिनीहरू, बहुरी, रामाशीष, सोमबारे साहिँलो, खसीधनी, लप्टनीसाहेबकी भान्से बाहुनी आदि ।

४.३.२.१ उच्च वर्गीय पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषा

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासका घटनाहरू उच्च वर्गीय पात्रहरूकै वरिपरी घटेका छन् । निम्न वर्गीय पात्रहरूको ठूलो तप्का उच्च वर्गमा आश्रित रहेको देखिन्छ । लप्टनसाहेबको शाखा सन्तानहरूले उपन्यासमा उच्च वर्गीय पात्रहरूको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । लप्टनसाहेब, लप्टन्नीसाहेब, लप्टनसाहेबका जायजेथा उपभोग गर्ने उनका छोराबुहारीहरू, नातिनातिनीहरू प्रत्यक्ष रूपमा उच्च वर्गका देखिन्छन् । उनीहरूको लवाइखवाइ उच्च घरानीय जस्तो देखिन्छ । उनीहरूको भान्छालगायत सारा काम गर्न नोकरचारकरहरू राखेको देखिन्छ । उदाहरणको रूपमा लप्टनसाहेबले भान्सा गर्न एकजना नोकरनीको रूपमा भान्सेबाहुनी राखेका छन् । लप्टनसाहेबको जायजेथा पहाडसम्म फैलिएको हुन्छ । उनी उच्च खानदानका पात्र हुन् । उनले बस्तीपुरमा शिवमन्दिर स्थापना गरेका छन् । लप्टनसाहेबको जायजेथा भागबन्डामा मालिकनीसाहेब (शान्तनुकी आमा) ठगिए तापनि र आफ्नो स्वामी बितेको अवस्था भए पनि उनले आफ्नो सृष्टि र घरबार आफ्नै पौरख र जाँगरले सम्पन्न पारेकी हुन्छिन् । उनका देवर-जेठाजुहरूले देखिनसहे पनि आफ्नै पौरखले आर्जन गरेको सम्पत्तिले आफ्ना सन्तानहरूलाई सम्पन्न बनाएकी हुन्छिन् । उनका जेठानी देवरानीहरूको दिनचर्या र लखाइखवाइ रानीहरूको जस्तै हुन्छ । आफू ठगिएर पनि दुःखको छालहरूसँग जुधेर आफ्ना शाखासन्तानलाई सम्पन्न पारेकी हुन्छिन् । उनका छोरा शान्तनुबाबु, बुहारी शकुन्तला, अन्य दुई छोरा-बुहारीहरू, नातिनातिनीहरूले उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यसरी लप्टनसाहेबको पूरै शाखासन्तानले उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । सारा गरिबगुरुवाहरू शान्तनुको छहारीमा आश्रित रहेका छन् । शान्तनुबाबुको आर्थिक स्थिति मजबुद भएर नै आफूमार्फत आश्रित हुन आएका सबैलाई अटाएका छन् । त्यसैगरी उदयपुरका जिम्दार काजी लालबाहदुर कार्की र उनकी पत्नी जिम्दानीले पनि उच्च वर्गको सङ्केत गर्दछन् । शकुन्तलादेवीका बुबा महन्त शिवानन्द पनि उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् किनभने शकुन्तलाको विहेमा उनले धेरै दाइजोहरू दिएका छन् । त्यसैगरी माइसावनीको डाक्टर भाइ र बुहारीलाई पनि गौण रूपमा भए पनि उच्च वर्ग मान्न सकिन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त उच्च वर्गलाई सङ्केत गर्ने केही संवादहरू यसप्रकार रहेका छन् :

लप्टन्नीसाहेब : “के हो, यसको स्याहारसुसारमा ध्यान दिन्नस् कि कसो ? दिनको तीन-
चारचोटी तेल घस्ने गर् । दूध-धू प्रशस्त खा ।” (३३)

पोखरेल पण्डित : “मालिक ! कृष्णजीको अवतार भने हुन्छ प्रयागबाबुलाई ..... ।” (३४)

शाकुन्तलादेवी : “किन होला हावाले उडाएका पत्तादेखि लिएर घरबारबिहीन प्राणी समेत
हाम्रै संघारभित्र भित्रिएका ?” (८७)

कमली : “मालिक मालिकनी हुनुहुन्छ र पो तिमीहरू पनि खाइरहेछौ । म पनि खाइरहेछु ।
किन रिस गछौ ?” (८०)

शान्तनुबाबु : “भो नरोऊ..... केही न केही बन्दोबस्त कसो नहोला ।” (८०)

शान्तनुका भाइ (बाबु) : “खबरदार ! कसैलाई भनिस् भने मुक्का पाउँलास् । फर्की तुरुन्त
जा ।” (५५)

आमा : “सुत्न जाउ बाबु ! .....” (५८)

लप्टनसाहेबकी भान्से बाहुनी : “लौ भान्सा छुनुभो प्रयागबाबुले” (३३)

जिम्दानी : “के गर्नु दूलही, कति रहरले, कस्तो सुखसँग राखौंला भनेर भित्रियाएका थियौं
तिमीलाई .... ।” (९४)

बाहुनीबज्यै : “खुब पाल्नुपर्छ ती भँडारै उघारेर पाहुनालाई ..... ।” (१२२)

बाहुनीबज्यै : “... खरखर्चसमेत मालिकनीको पोल्टाबाट निकाल्नु पर्‍यो । अति भएन यो ?”
(७५)

शाकुन्तलादेवी : “बढी कुरा नगर है बज्यै ! अझ चुप नलागेर ।” (७६)

माथि उल्लिखित संवादहरूले लप्टनसाहेबको खलकलाई उच्च वर्गको पात्रहरूको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । माथिका उदाहरणहरूमा संलग्न पात्रहरू पोखेल पण्डित, कमली, बाहुनीबज्यै, लप्टनसाहेबकी भान्से बाहुनी उच्च वर्गका पात्रहरू होइनन् तर लप्टनसाहेबको खलकलाई उच्च वर्गको पात्रहरू हुन् भनेर उनीहरूको संवादले चिनाएको छ । उक्त संवादहरूले खासगरी शान्तनु परिवारको आर्थिक अवस्थालाई दर्साएको छ । उच्च परिवारलाई सम्बोधन गर्ने ‘साहेब, मालिक, मालिकनी’ जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासमा लालबहादुर कार्कीलाई ‘काजी’, ‘जिम्दार’ र उनकी श्रीमतीलाई ‘जिम्दानी’ भनिएको छ । यो शब्दहरूले उच्च वर्गीय परिवारलाई सम्बोधन गरेको छ । शान्तनुबाबु उदार र मानवीय समवेदनाले युक्त एक अनुकरणीय व्यक्तित्व त हुन् तर उनको शारा सृष्टि, घर व्यवहार, भान्सा, आवतजावत आदिमा नोकरचाकर, स्याहारसुसारे राख्नु र

तिनीहरू राख्नसक्ने आर्थिक पहुँच हुनुले उनको परिवार उच्च वर्गको परिवार हो भन्न सकिन्छ । उपन्यासमा 'नोकरचाकर' भन्ने शब्दावली प्रयोग भएको छ, जसले 'उच्च वर्गको चाकडी गर्ने' भन्ने अर्थ दिन्छ । त्यसैगरी 'मुखियाबाजे', 'माननीय', 'लखपति' जस्ता शब्दावलीहरूले उच्च वर्गका पात्रहरूको सङ्केत गर्छन् । शकुन्तलादेवीले मालिकनीसाहेबको खुट्टा ढोग्न जानु, आफ्नो पतिलाई 'पतिपरमेश्वर' भन्नु उच्च वर्गमा हुने कार्यहरू हुन् । त्यसैगरी मालिकनीसाहेबले आफ्ना छोराहरूलाई 'बाबु' भनेर सम्बोधन गर्छिन । लप्टनसाहेबकी भान्से बाहुनीले प्रयाग (आफूभन्दा सानो) लाई 'भान्सा छुनुभो' भनेर सम्बोधन गर्छिन् । यी सम्बोधनहरू उच्च वर्गसँग सम्बन्धित सम्बोधनहरू हुन् । प्रयागले 'भान्सा छुनु' र पाकेको खानालाई घर्तिनीहरूलाई बाँडेर पुनः खाना तयार गर्नुले उच्च वर्गको घतलाग्दो झलक दिन्छ । प्रयागले भान्सा छोएर हप्काइ खाएपछि छुलुलु मुतेको (पिसाब गरेको) देख्दा नोकरचाकरहरू गलल हाँसेको प्रसङ्गले लप्टनसाहेबको खानदानमा ठूलो सङ्ख्यामा नोकरचाकरहरू रहेको पुष्टि हुन्छ । माड्साबनीले आफ्नो लखपति भाइसँग पचास हजार ऋण माग्दा बैंक व्याजदर लिने कुराले उच्च वर्गीय पात्रहरू कञ्जुस हुन्छन् भन्ने देखिन्छ ।

यसरी 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा उच्च वर्गका पात्रहरूमा लप्टनसाहेबका सम्पूर्ण शाखा सन्तानहरू, लालबहादुर दम्पती, महन्त शिवानन्द, माड्साबनीको लखपति भाइ रहेका छन् । यस उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेको संवादहरूलाई समग्रमा हेर्दा मानक रूपमा बोलिने भाषाको बढी प्रयोग भएको देखिन्छ । उपन्यासको नायक शान्तनुबाबु र नायिका शकुन्तलादेवी नै उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरू भएकाले यिनीहरू दुवैले बोलेको भाषा शिष्ट र मानक रहेको छ । उनीहरू आफूभन्दा ठूलालाई 'तपाईं' भनेर सम्बोधन गर्छन् । शान्तनुबाबुले आफ्नी पत्नी शकुन्तलादेवीलाई र आफूभन्दा साना कमली, सानी आदिलाई 'तिमी' भनेर सम्बोधन गर्छन् । यसैगरी शकुन्तलादेवीले पनि मर्यादित भाषाको प्रयोग गरेकी छन् । यी नायक-नायिका दुवै उच्च वर्गीय परिवारका पात्रहरू भए पनि हैकमवादी, अहम्वादी, दमनकारी, अरुलाई होच्याएर र दबाएर बोल्ने, तुच्छ र नालायक भाषा बोल्ने नभई मध्यम वर्गीय शिक्षित व्यक्तिहरूले बोल्ने वर्गीय र मानक भाषाको झुकाव अङ्गिकार गरेको पाइन्छ । शान्तनुबाबु जस्तो उच्च वर्गको पात्रमा देखिएको उदारता, न्यानोपन र मानवता जस्ता व्यावहारिक गुणहरू उच्च वर्गमा हुने गुणहरू होइन् । यो प्रस्तुत उपन्यासको अनौठो पक्ष हो । सारतः "सामाजिक व्यवहारहरू शिष्ट

भएपछि भाषिक, व्यवहार पनि शिष्ट नै हुन्छ” भन्ने कुरा बुझ्न कसैलाई गाह्रो पर्दैन । शान्तनुबाबुले दुःख र पीडाका जति नियति भोगे पनि सबैलाई न्यानो व्यवहार गर्छन् । न्यानो र शिष्ट व्यवहारसँगै शिष्ट बोलीचाली प्रयोग गर्दछन् । आफू उच्च वर्गको पात्र भए पनि उच्च वर्गीय दम्भ उनमा छैन । सबैलाई पाच्य हुने मान्य हुने व्यवहार गर्छन् र सबैलाई पाच्य हुने तथा मान्य हुने रहनसहन र बोलीचाली प्रस्तुत गर्दछन् ।

४.३.२.२ मध्यम वर्गीय पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषा

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा मध्यम वर्गीय पात्रहरू थोरै सङ्ख्यामा रहेका छन् । उपन्यासमा देखिएको उनीहरूको भूमिका, व्यवहार र आर्थिक अवस्थाअनुसार मध्यमवर्गीय पात्रहरूको रूपमा छुट्याउन सकिन्छ । पोखरेल पण्डित उच्च वर्गका पात्र होइनन् तर उनी कसैमा आश्रित भएका छैनन् । पोखरेलका शाखा सन्तानको उपन्यासमा छुट्टै भूमिका रहेको छ । पोखरेलका ज्येष्ठ सुपुत्र माड्साब (गड्गाप्रसाद) हुन् । उनको आर्थिक अवस्था मजबुद नदेखिए पनि उनी बस्तीपुर स्कूलका हेडमास्टर हुन् । उनको परिवार चलाउने केही आमदानी स्कूलबाट नै हुने देखिन्छ । पण्डित पोखरेलका अन्य छोराहरू कोही विदेश गएका छन् । उनको छोराबुहारीहरू नोकरचाकर हुनु परेको देखिँदैन । त्यसैगरी मालिकनीसाहेबको माइतीगाउँकी देवीका र उसकी आमा पनि उच्च वर्गीय पात्रहरू होइनन् । समग्रमा भन्नुपर्दा पात्रगत अवस्थालाई अध्ययन गर्दा निम्न पात्रहरूलाई मध्यम वर्गीय पात्रहरूमा छुट्याउन सकिन्छ : पण्डित पोखरेल, माड्साब, माड्साबनी, पण्डित पोखरेलका अन्य छोरा-बुहारीहरू, देविका, दिव्यप्रसाद, अधिकारिनीबज्यै, लीना शर्मा, कलाकारहरू, जङ्गली बादशाह, राजकुमारी आदि । मध्यमवर्गीय पात्रपात्राहरूको भूमिका मुख्य छैन तर माड्साबको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उनी शिक्षित पात्र हुन् । उनलाई सामाजिक, राजनीतिक कुराहरूदेखि लिएर विभिन्न पकवानहरूको मिठासपूर्ण गफ चुट्न कसैले भेट्दैन । उपन्यासमा मध्यमवर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेको केही संवादहरू यस प्रकार रहेका छन् :

माड्साब: ‘कलिला मुन्टा टिपेर पानी ठीक्क अड्कलेर मास दालको पिट्ठी बनाई चोब्डै,

सुकाउँदै कति स्वादिलो बिडिया बनाउन सकिन्छ । ए ! खाएका छौ ? (१०६)

देविका : “मैयाँ ! पख है एकछिन । सिद्धिनै लाग्यो ।” (१८)

माड्साब : “हेदै जाऊ न पैसाले कस्तो विकृति जन्माउँछ । त्यही पैसा घाँडो हुन्छ पछि ।”

(११०)

माड्साबनी : “खोइ आफूले कमाउन सकिएन भनेर अरुलाई त्यसो भन्नु ठीक हुन्छ र ? त्यो

श्यामले अङ्गुर अमिलो छ भनेजस्तो भयो नि ।” (११०)

माड्साबनी : “चाँडै सङ्गीताको निमित्त लड्का खोज्न जानुपथ्यो तपाईं .... ।” (११०)

माड्साबनीका जेठानी-देवरानीहरू : “ओहो ! छोरीहरू त तरुनी भइसकेछन् कहिले विहेदान

गर्ने ?” (११०)

माड्साबनी : “आफैले पनि त यसो सहरतिर लड्का खोजे हुन्छ र ? आफ्नै भतिजीहरू नै त

हुन् । धर्मै पनि त हुन्थ्यो ।” (१०९)

माड्साबनी : “आफ्नै खप्पर नै खराब, अरुलाई खोइ के भन्नु र ?” (१११)

माथिका संवादहरू र उपन्यासमा खेलेको भूमिकालाई अध्ययन गर्दा मध्यमवर्गीय पात्रहरूको भाषा मानक नै देखिन्छ । माड्साबनीले पतिलाई ‘तपाईं’ र माड्साबले पत्नीलाई ‘तिमी’ भनेर सम्बोधन गरेका छन् । यसै गरी देवीकाले आफूभन्दा सानी मालिकिनसाहेब (सोनो हुँदा) लाई ‘तिमी’ भनेर सम्बोधन गरेकी छन् । माड्साब शिक्षित व्यक्तित्व हुन् । उनले तर्कपूर्ण भाषिक अभिव्यक्ति दिन सक्छन् । शब्दहरूलाई राम्ररी खेलाउन सिपालु छन् । उनलाई मनपर्ने खानेकुरा कवाफ हो । उनी कवाफ जस्तै मीठासपूर्ण वर्णन गर्न सक्छन् । खानपानका विभिन्न पकवानहरू कवाफ, भुटुवा, तरुवा, कर्जीमर्जी, जन्तबाखो साथै राजनीति, इतिहासलगायत नानाथरीका वर्णन सुनाउँदा विद्यार्थीहरूले घुटुक्क थुक निल्छन् । यसप्रकार मध्यमवर्गको पात्रहरूको मुख्य भूमिका माड्साबले निर्वाह गरेका छन् । बोलीचालीको तौरतरिकामा सिपालु माड्साबको जीवन्त वर्णनले जो कोही श्रोताहरूले मुखभरि च्याल खेलाउँदै सुनिरहन्छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा नेपाली समाजको मध्यमवर्गीय तप्काले प्रयोग गर्ने भाषालाई ‘शाब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा मध्यमवर्गीय पात्रहरूले स्पष्टसंग अभिव्यक्त गरेका छन् । निम्न वर्गले प्रयोग गर्ने अमानक र उच्च वर्गले प्रयोग गर्ने अहम् र हैकमवादी भाषाको प्रयोग भएको छैन । अधिकांश नेपालीले प्रयोग गर्ने कथ्य भाषालाई मानक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.२.३ निम्नवर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यास गरिवहरू तथा निम्न वर्गका पात्रहरूको दुःख-कष्ट, अभाव, सङ्कट आदिलाई छताछुल्ल बनाउने सामाजिक उपन्यास हो । वर्गीय पात्रहरूले भोग्नु परेको विभिन्न समस्याहरू, कठिनाइहरू, बाध-अड्चनहरू तथा पीडा-व्यथाहरूलाई प्रभावशाली रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रहरूको ठूलो समूह नै देखिन्छ । दुःखै दुःखले पेलिएका, भेलिएका अनि अभावै अभावको रापले जलेका विशाल पात्रहरूको पेचिलो अभिव्यक्ति, बाध्यता र विवशतापूर्ण आवाजहरूलाई शान्तनुबाबुले निःस्वार्थ ढङ्गले निराकरण गर्दै आफ्नो पाइलाहरू अगाडि बढाइरहेको कारुणिक र मार्मिक पक्षलाई उपन्यासले उद्घोष गरेको छ । आफ्नो भौतिक सुख र भोगविलासी जीवनको परवाह नगरी आफ्नो विशाल वटवृक्षको शीतल छहारीमा न्यानो माया, ममता र प्रेमले अटाउँदै जान्छन् । वास्तवमा उनले सुख र आरामको जीवनको कुनै अनुभव नै नगरी अरुको उपकार र सेवामा आफ्नो जीवन व्यतित गरिरहेका हुन्छन् । यसरी सबै निम्नवर्गीय पात्रहरूको शीतल छहारी शान्तनु निवास र त्यस वरिपरी पण्डित बाजे, चमेली, थनेकी आमा, थने, मने, धने, भान्से बाहुनीबज्यै, ज्ञानप्रसाद, सानी, दिलजान, गोमा, गोमाको छोरो, रामप्रसाद मास्टर, घर्तिनीहरू, लक्ष्मी, कमली, विधुर, विधुरका छोराहरू, कमलीका छोरीहरू, साधु, बतैया भाउजू, सोमबारे साहिँलो आदि पात्रहरू अटाएका छन् । शान्तनु निवासमा विभिन्न परपाहुनाहरू, आफ्ना-परैयाहरूको ठूलो भीड नै लाग्ने गर्दछ । यी सबै पात्रहरूको आ-आफ्नै दुःख, कष्ट, वेदना र वियोगहरू रहेका छन् । उपन्यासमा बहुरी, रामाशीष, खसीधनी, लप्टन्नीसाहेबकी भान्से बाहुनी, नोकरचाकरहरूको पनि आ-आफ्नै पीडा र व्यथाहरू रहेका छन् । उपन्यासका पात्रहरूले गाउँघरमा बोल्ने भाषाको निम्न भेदको प्रयोग गरेका छन् । अमर्यादित, असभ्य र अमानक भाषाको बढी प्रयोग गरिएको छ । निम्नवर्गलाई सङ्केत गर्ने केही निम्न वर्गीय पात्रहरूको संवादलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

थनेकी आमा : “शरणमा मरण पाऊँ” (४२)

बाहुनी बज्यै : “दालभात बाहेक केही छैन, खाली छ ।” (शान्तनुबाबुको घरमा भान्सा गर्दा-

गर्दा जीवनले केही नपाएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै) (६७)

विधुर : “सर्वस्व लग्यो हजुर ! घरबार, खेतीपाती स्वाहा भयो । .... हजुरको शरणमा आएको छु । दया गर्नुहोस् ।” (८०)

कमली : “त्यतिका भुटुन मसला कहाँ पाउनु र माड्साव ?” (१०४)

“लसुन आजभोलि चालीस रुपियाँ सेर पर्छ । छुनै सकिन्न ।” (८५)

बतैया भाउजू : “बाबुको जय होस् ! गरिब दुःखीमाथि अपार दया छ भन्ने कुरा थाहा पाएँ यहाँ आएकी थिएँ .... ।” (११५)

बहुरी : “जै गणेशजी ! कक्रो जोरे हात् फैलाव नपरो ।” (३७: १३३)

खसीधनी : “गरिब छि हजुर ! बेटीकी सादी केरला हुई ।” (१२०)

बाहुनी बज्यै : “बाबा ठाकुरे ! हामीले त आलु नै पो नदेखे भैँ गरेको ।” (७६)

कमली : “अनि किन मोरामोरीहरू ममाथि खनिएका ?” (८१)

शान्तनु निवासका आइमाईहरू : “डायन कै काम हो यो अरु कसैको हुनै सक्दैन ।” (८९)

सोमबारे साहिँलो : “ऐया मरैँ ! ऐया ! मरैँ !” (९१)

यी संवादहरूले निम्नवर्गका दुःख, कष्ट र पीडालाई बोध गाराउँछ । यी संवादहरूले दीन-दुःखीहरूको कारुणिक र मार्मिक यथार्थलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । सुन्दा पीडाबोध गराउने र सहानुभूति उत्पन्न गराउने भाषिक अभिव्यक्तिहरूको प्रयोग निम्न वर्गका पात्रहरूले गरेका छन् । दुःख, पीडा र व्यथाहरू कम गर्न अनुरोध गरिएको, विन्ति गरिएको, साथ सहयोग मागिएको आदि जस्ता गरिबीको मर्मबोध गराउने शब्द र वाक्यहरू प्रयोग गरिएका छन् । नेपाली समाजको ग्रामीण परिवेशमा बस्ने निम्न वर्गले प्रयोग गर्ने भाषालाई नै प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेका छन् । तराईको ग्रामीण भूभागहरू हिन्दी, मैथिली र नेपाली भाषाको सङ्गम जस्तै देखिन्छ । यी तीनै वटा भाषाले प्रभाव पारेका निम्नवर्गीय पात्रहरूले सामान्य बोलीचालीको भाषा प्रयोग गरेका छन् । निम्न वर्गीय पात्रहरूले ग्रामीण सन्दर्भ, परिवार, साथी-साथीका बीच, छरछिमेकीका बीच र लोकसाहित्यमा प्रयोग हुने सामान्य बोलीचालीको भाषा प्रयोग गरेका हुनाले औपचारिक प्रकृतिको मानकीकरण र स्तरीकरण जस्ता विशिष्टताको अभाव देखिन्छ । निम्न वर्गीय पात्रहरू अशिक्षित भएको हुनाले व्याकरण, औपचारिक सन्दर्भ, लिखित रूप, शैलीगत विशिष्टता आदि पक्षहरू भेटिँदैनन् । प्रस्तुत उपन्यासका निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषा मौखिक रूपमा प्रयोग हुने, अप्रतिष्ठित, थोरै शब्दभण्डार रहेका, सरल

वाक्यगठन भएका, घरायसी कामकाजको सन्दर्भमा प्रयोग हुने र सरल प्रकृतिको रहेको पाइन्छ ।

४.३.३ शैक्षिक अवस्थाका आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यास मा प्रयुक्त भाषा

शिक्षित व्यक्ति र अशिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गरेको भाषामा पनि भाषिक भेद रहेको हुन्छ । शिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषा र अशिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषामा धेरै अन्तर रहेको पाइन्छ । कुनै शिक्षक, हाकिम, विद्यार्थी, प्राध्यापक, परिचर, डाक्टर आदिले परिस्थितिअनुसार भिन्न-भिन्न भाषिक भेदको प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । शिक्षित वक्ताहरूले प्रयोग गर्ने भाषा मर्यादित, सभ्य, औपचारिक प्रकृतिको, व्याकरणसम्मत, प्रतिष्ठित, लिखित, मौखिक, शिष्ट र मानक रहेको हुन्छ । अशिक्षित व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषा कथ्य भेदअन्तर्गत पर्ने सामान्य बोलीचालीको भाषा, व्याकरणिक त्रुटियुक्त, अनौपचारिक प्रकृतिको, ग्रामीण सन्दर्भलाई झल्काउने, अप्रतिष्ठित, असभ्य र अमानक रहेको हुन्छ । शिक्षित परिवार र अशिक्षित परिवारमा प्रयोग हुने भाषामा फरक पाउन सकिन्छ ।

शिक्षा प्राप्त शिक्षित व्यक्तिहरूको तह पनि फरक-फरक रहेको हुन्छ । कोही तल्ला कक्षामा अध्ययन गर्ने हुन्छन् भने कोही विद्यालय तहको शिक्षा पाएका हुन्छन् । यसैगरी कोही स्नातक गरेका हुन्छन् भने कोही अनुसन्धानसम्म गरेका हुन्छन् । उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूमा पनि फरकपन पाउन सकिन्छ । यसरी अशिक्षित व्यक्ति र शिक्षित व्यक्तिहरूको तह र अवस्थाअनुसार भाषाको उच्चारण, शब्दचयन, शैली, विषयवस्तुको प्रतिपादन प्रक्रिया आदि तहमा भाषिका भेद देखिन्छ, र त्यसलाई छुट्याउन सकिन्छ ।

'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा शिक्षित र अशिक्षित दुवै प्रकारका पात्रहरू रहेका छन् । शैक्षिक दृष्टिले उपन्यासभित्रका पात्रहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ३

शैक्षिक आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

शिक्षित पात्रहरू	अशिक्षित पात्रहरू
शान्तनुबाबु, शकुन्तलादेवी, माड्साब(गड्गाप्रसाद), शान्तनुबाबुका दुईजना भाइहरू(बाबुहरू), शान्तनुबाबुका छोराछोरीहरू, दिव्यप्रसाद, रामप्रसाद मास्टर, लीना शर्मा, माननीय मिनिस्टर, जङ्गली वादशाह, राजकुमारी, कलाकारहरू, मालिकनीसाहेबका भदैंहरू, विद्यार्थीहरू, लप्टनसाहेबका छोराबुहारी तथा नातिनातिनीहरू, प्रयाग ।	मालिकनीसाहेब, लप्टनसाहेब, लप्टनीसाहेब, देवीका, पण्डित बाजे, पोखरेल पण्डित, बाहुनीबज्यै, ज्ञानप्रसाद, चमेली, गोमा, दिलजान, थनकी आमा, थने, मने, धने, कमली, विधुर, सोमबारे साहिँलो, जिम्दानी, लालबहादुर कार्की, बतैया भाउजू, लक्ष्मी, बहुरी, रामशीष, खसीधनी, कमलीका छोराछोरीहरू, गोमाको छोरो, टिट्ठे आदि ।

४.३.३.१ शिक्षित पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषाको

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासका नायक शान्तनुबाबु शिक्षित पात्र हुन् । उनले प्रयोग गरेको भाषा शिष्ट र परिपक्व रहेको छ । शकुन्तलादेवी सुरुमा अशिक्षित पात्र भए पनि तीक्ष्ण बुद्धि भएकी हुनाले शान्तनुबाबुले पढ्न, लेख्न सक्ने बनाउँछन् । यी नायक र नायिका दुवै उच्च बौद्धिक पात्रहरू हुन् । यिनीहरू दुवैको बुद्धि र विवेकले उपन्यासलाई सुबोध र ओजपूर्ण बनाएको छ । यिनीहरूकै सेरोफेरोमा उपन्यासको घटनाक्रमहरू अघि बढेका छन् । यिनीहरूकै सक्रियतामा ती विशाल पात्रहरूमा सन्तुलन कायम भएको देखिन्छ । लप्टनसाहेबको पछिल्लो पिँठी तथा शान्तनुबाबुको पुस्ता र त्यस पछिका शाखा सन्तानहरू सबै शिक्षित पात्रहरूको रूपमा देखिएका छन् । शान्तनुबाबुका दुई जना भाइहरू (बाबुहरू) पढ्न गएका हुन्छन् । माड्साब बस्तीपुरका हेडमास्टर हुन् । उनी तर्कपूर्ण भाषिक शैलीको प्रयोग गर्न सक्छन् । उनको बोलीचाली, शब्दचयन, प्रस्तुतिमा मिठास पाइन्छ । रामप्रसाद मास्टर शान्तनुबाबुको घरका शिक्षादीक्षा दिन राखिएका पात्र हुन् । दिव्यप्रसाद बस्तीपुर स्कूलमा कक्षा दश पास गरी अमिनीमा मुखिया भएको हुन्छ । ऊ आनीबानी र पढाइ-लेखाइ राम्रो भएको पात्र हो । उपन्यासमा कलाकारहरूका रूपमा उपस्थित पात्रहरूको भूमिका, प्रस्तुति, शैली र कलाअनुसार उनीहरूलाई शिक्षित पात्रहरू भन्न सकिन्छ किनभने

उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषा औपचारिक भाषा हो । उपन्यासका प्रस्तुत शिक्षित पात्रहरूमा शान्तनुबाबु, शकुन्तलादेवी र माड्साबको मुख्य भूमिका रहेको देखिन्छ, भने अन्य गौण रहेका छन् । यी तीन पात्रहरू मञ्चीय पात्रहरू पनि भएकाले उपन्यासमा उनीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उपन्यासमा शिक्षित पात्रहरूले गरेको केही संवादहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिन्छ :

शान्तनुबाबुको संवाद

“हस्” (५१)

“आमा ! तपाईंलाई केही हुँदैन । किन यस्तो कुरा गर्नु भएको ?” (५८)

“आमा ! कस्तो जिद्दी हुनुभएको तपाईं ? तपाईंलाई केही हुन दिन्न म । निको पारेर फर्काउँछु । विन्ति जानैपछि ।” (५९)

“ठीक छ बस्नुहोस् । मीठोमसिनो जे हुन्छ हाम्रो गाँसबाट काटेर मिलाउँला ।” (८४)

“अरे ! अरे ! के गर्नुभा ?” (८५)

“शकुन ! आज म तिमीलाई चिया बनाएर खुवाउँछु है । .... तिमी सेवाले साह्रै दबिएको छु म । अलिकति ऋण पनि तिर्न दिन्नौ त ?” (९१)

“संसारमा राम्रै राम्रो हुँदैन । सबै राम्रा हुँदा हुन् त यो संसारमा दुःख कष्ट भन्ने कुरा नै हुने थिएन । मानिस दानव पनि हो र देव पनि हो ..... ” (९१)

शकुन्तलाको संवाद

“कुन्नि किन हो, आमाले अनौठो-अनौठो कुरा गर्नु भो मसँग ।” (५७)

“परमेश्वर ! हामीचाहिँ खोइ कुन सँघारमा टेक्ने ?” (८७)

“अरुलाई रच्छे गर्ने मेरा पनि परमेश्वरको रच्छे गर प्रभु !” (८७)

“हेर कमली यसरी किरिया खानु हुँदैन .... ।” (८१)

“बज्यै किन कराएकी ? अलिकति चिल्लो पिरो कम गरे त भइहाल्यो नि ।” (७६)

“किन पीर गरेकी ? सानी हाम्रो छोरी होइन र ? जथाभावी त फाल्दैनौं नि हामी ।”

(६६)

माड्साबको संवाद

“किन चित्त दुखाउँछौ ? उनीहरूका पैसा खर्च गर्ने तरिकालाई विद्वानहरूको बोलीमा के मानिन्छ थाहा छ ? अश्लील प्रदर्शनी” (११०)

“बाबा ठाकुरे !” (१०७)

“... माछालाई भैंं पहिले तारेर रातोगेडा, लसुन, खोर्सानी, र सरस्सौंसरि भोल बनाई खुर्खुरु विडिया खसाएर भकभक उमाल्नुपर्छ । विडियाको भोल र उसिना चामलको भात खाएका छौं ?” (१०६)

“.... अचारचाहिँ लप्सीको खद्मिठ हुनुपर्छ र करिया कामतताको भातसँग ताजा नौनी राखेर खानुपर्छ, बुभ्यौ कमली ?” (१०४)

यी माथिका संवादहरू अध्ययन गर्दा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रमुख शिक्षित पात्रहरू शान्तनुबाबु, शकुन्तलादेवी र माड्साव (गड्गावहादुर) हुन् । शान्तनुबाबु भद्र, इमान्दार, शान्त र उदार स्वभावका रहेका छन् । उनी अनावश्यक रूपमा धेरै बोल्दैनन् । उनी धीर स्वभावका तथा हरेक कुरालाई गम्भीरताका साथ बुझ्ने र अभिव्यक्त गर्ने गर्दछन् । उनका संवादमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका सङ्गति मिलेको पाइन्छ । आफूभन्दा ठूलालाई आदर गरेर बोल्छन् । आमालाई ‘तपाईं’, ‘बिन्ती’, ‘हस्’ जस्ता उच्च आदरले सम्बोधन गर्छन् । गरिव भए पनि बतैया भाउजूलाई ‘तपाईं’, ‘बस्नुहोस्’ जस्ता उच्च आदरपूर्ण शब्दले सम्बोधन गर्छन् । आफूभन्दा सानालाई ‘तिमी’ भनेर सम्बोधन गर्छन् । शकुन्तलादेवीलाई ‘तिमी’ र विधुरलाई ‘नरोऊ’, ‘हात धोऊ’ भनेर सम्बोधन गर्छन् । ‘किन पिर गरेकी’, ‘हामी छोरी’ जस्ता शब्दावली तथा वाक्यले स्त्रीलिङ्गको सङ्गति मिलेको देखिन्छ । उनको बोलीवचन शिष्ट, नम्र, सबैलाई मान्य हुने र बौद्धिक किसिमको रहेको छ । उनी ठीक्क बोल्छन् तर चाहिँदो र शिष्ट भाषा बोल्छन् । उनको संवादहरू उपकारपूर्ण छ । उनका संवादहरू विभिन्न उद्देश्य तथा सन्देशहरूले युक्त रहेका छन् । शकुन्तलादेवीलाई चिया पकाएर खुवाएउने प्रसङ्ग र आफू ऋणि भएको प्रसङ्गले अत्यन्तै शिक्षित पात्रको रूपमा उनलाई अनुकरणीय व्यक्तित्व मान्न सकिन्छ । समग्रमा उनका बोलीचाली र व्यवहार उच्च बौद्धिक, शिष्ट र मानक रहेको पाइन्छ ।

शकुन्तलादेवी विद्यालय शिक्षा पाएकी पात्र होइनन् । उनी साक्षर पात्र हुन् । उनलाई शान्तनुबाबुले घरमै पढ्न, लेख्न सक्ने बनाएका हुन् । उनी साक्षर मात्र भए पनि तीक्ष्ण बुद्धि भएकी पात्र हुन् । उनले मानक र अमानक दुवै प्रकृतिको भाषा प्रयोग गर्छिन् । उनले आमालाई ‘तपाईं’ भनेर सम्बोधन गर्छिन् । आफ्ना पतिलाई आदरपूर्वक सम्बोधन गर्छिन् । त्यसैगरी उनले कमलीलाई ‘तँ’ भनेर अनादर प्रयोग गर्छिन् । भान्से बाहुनीलाई ‘तिमी’ ले

सम्बोधन गर्छिन् । लिङ्ग, वचन र पुरुषमा सङ्गति नै देखिन्छ तर आदरमा सङ्गति र असङ्गति दुवै देखिन्छ । 'सप्यै', 'रच्छे' जस्ता अमानक शब्दहरू पनि प्रयोग गर्छिन् । समग्रमा उनी तीक्ष्ण बुद्धि भएकी, शान्तनुको मानवीय उदारता र मानवीय कार्यमा सहयोग गर्ने, कसैलाई तुच्छ र असभ्य नबोल्ने, अहम् र हकैमवादी बोलीचाली नभएकी, न्यानो अर्ती, उपदेश दिने अनुकूल नारी पात्र भएकाले शिक्षित पात्र मान्न सकिन्छ ।

माड्साव बस्तीपुरका हेडमास्टर हुन् । उनी तौरतरिका मिललाई-मिललाई शब्दहरू खेलाएर बोल्न सिपालु छन् । गाउँघर, गाउँघरका विभिन्न पात्रहरू, राजनीति, इतिहास, खानपान आदि हरेक विषयमा श्रोताले घुत्कुक थुक निल्ले गरी भाषिक अभिव्यक्ति दिन्छन् । उनको प्रस्तुति शैली विछुट्टै रहेको छ । उनी बोल्दाबोल्दै आवश्यकताभन्दा बढी पनि बोल्दछन् जसले गर्दा उनमा अपार शब्दभण्डार रहेको आभास मिल्छ । आफूभन्दा ठूलालाई आदर गरेर तथा सानालाई 'तिमी' भनेर सम्बोधन गर्दछन् । उनका संवादमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको सङ्गति मिलेका छन् । उनका संवादहरूमा बौद्धिक ओज देखिन्छ । मुगल बादशाह हुँमायु, बावर, मुर्गमुसल्लम देखि लिएर भुटुवा, तरुवा, भरुवा, कर्जीमर्जी, कवाफ, जन्तबाख्रो आदि शब्दावलीको वर्णन गर्छन् । विभिन्न पकवानहरू पकाउने विधि तथा तरिकाहरू कण्ठै छ यिनलाई । समग्रमा माड्साव यस उपन्यासको एक शिक्षित पात्र हुन्

४.३.३.२ अशिक्षित पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषा

'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा अशिक्षित पात्रहरूको सङ्ख्या ठूलो रहेको छ । अशिक्षित पात्रहरूले गरेको केही मुख्य संवादहरू यसप्रकार रहेका छन् :

नोकरचाकरहरू : "राति फलानाको मरेको छौँडालाई जगाएर खेलाएको छ्यातछ्याती देखेकै हो ।" (४०)

भान्से बाहुनी : "थुक्क बाहुन् ! आफ्नो बाहुन कर्म छाडेर गोबरसम्म सोहोर्ने गोबरे बाहुन् ।" (४७)

"सानीलाई बिहे गर्न ढिलो भइसक्यो । बाबु भन्ने मोरो त बेकम्मै छ । तपाईंहरूले कानमा तेल हाल्नु भएन ।" (६६)

"यहीं बस्नु, खानु, सुत्नु, मुत्नु, हगनु, छ .... ।" (७६)

सानी : "धत् मोरा ! भाग् उता !" (६६)

कमली : “छाला काढ । सप्यै भएर म अभागिनीको छाला काढ ।” (८१)

“भोलिदेखि यो घरमा खुट्टा टेकिदैन । टेक्नुभन्दा बरु खुट्टीखोलामा गएर हाम फाल्छु ।” (८१)

कार्की दम्पती : “भगवान ! हामीले के पाप गरेका थियौं र यस्तो सन्तान देख्नुपन्यो ? यस्तो कुजात दिनु थियो त बरु गर्भै तुहाएको भए हुने ।” (९३)

लप्टनीसाहेब : “लाखेस ! आइन्दा भान्साघरमा पसेर भान्सा विटुलाइस् भने यही नलीले नीलडाम बसुन्जेल कुट्नेछु ।” (३३)

यी माथिका संवादहरूले अशिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई जनाउँछन् । ठूलो सङ्ख्यामा रहेका उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीकरण गर्दा अशिक्षित पात्रहरू बढी रहेका छन् । उपन्यासका पात्रहरूमध्ये निम्न वर्गका सम्पूर्ण पात्रहरू अशिक्षित पात्रहरू हुन् । उनीहरूको व्यवहार, बोलीचाली, रहनसहन, चालचलन आदि असभ्य र तुच्छ रहेको छ । निम्न वर्गमा रुढिवादी अन्धविश्वासले जकडेको देखिन्छ र सोहीअनुरूपका संवादहरू अभिव्यक्त गरेका छन् । (थुक्क, गोबरेवाहुन, छौँडा, मोरो, बेकम्मै छ, मुत्नु, हगनु, धत् मोरा, भागु, कुजात) आदि असभ्य र तुच्छ शब्दावलीहरूको प्रयोग गरिएको छ । छौँडा, डायन हुने प्रसङ्ग, भान्सा छुन नहुने प्रसङ्ग, कमलीले किरिया खानु, कार्की दम्पतीले गर्भै तुहाएको भए हुने भन्ने प्रसङ्ग, सोमबारे साहिँलोले आमा र दूलहीलाई लात् हान्नु, नोकरचाकरहरू एक आपसमा कटाक्ष गर्नु, चुथाले मुखाले हुनु आदि यावत् प्रसङ्गहरूले अशिक्षित पात्रहरूलाई जनाउँछन् । समग्रमा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा शिक्षित र अशिक्षित भेद स्पष्टरूपमा देख्न सकिन्छ ।

४.३.४ उमेरका आधारमा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

भाषा प्रयोगको सन्दर्भमा भाषिक वक्ताहरूको उमेरले पनि भाषामा विभिन्न भेद निम्त्याउने गर्दछन् । बालक, युवा, प्रौढ र वृद्धले प्रयोग गर्ने भाषा फरक फरक हुन्छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा पनि बालक, युवा, प्रौढ/वयस्क र वृद्ध सबै प्रकारका पात्रहरूको सहभागिता रहेको छ । तिनीहरूलाई निम्नानुसार तालिकामा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४

उमेरको आधारमा पात्रगत वर्गीकरण

क्र.सं.	पात्रको नाम	बाल	युवा	वयस्क/प्रौढ	वृद्ध
१	शान्तनुवाबु र शकुन्तलादेवी			√	
२	मालिक्नीसाहेब (आमा)				√
३	लप्टनसाहेब र लप्टन्नीसाहेब				√
४	शान्तनुवाबुका भाइबुहारीहरू		√		
५	अधिकारीनी बज्यै				√
६	देवीका, लक्ष्मी			√	
७	चेमली			√	
८	थनेकी आमा, रामप्रसाद मास्टर			√	
९	थने, मने, धने	√			
०	गोमा, दिलजान, घर्तिनीहरू		√		
११	गोमाको छोरो	√			
१२	बाहुनीबज्यै र ज्ञानप्रसाद				√
१३	सानी र दिव्यप्रसाद			√	
१४	माड्साब र माड्साबनी			√	
१५	सङ्गीता, सरीता, ललीता, गणीता		√		
१६	साधु, बतैया भाउजू				√
१७	लालबहादुर र जिम्दानी		√		
१८	सोमे साहिँलो, उसकी दूलही र घर्तिनी		√		
१९	बहुरी, खसीधनी				√
२०	पण्डितबाजे, पोखेल पण्डित				√

२१	प्रयास, लीना शर्मा, रामाशीष, माणिक		√		
२२	कमली र विधुर		√		
२३	विधुरका टुहुरा छोरो, कमलीका छोरीहरू	√			
२४	कलाकारहरू, जङ्गली वादशाह, राजकुमारी		√		
२५	शान्तनुवाबुका छोराबुहारीहरू		√		
२६	शान्तनुका काका बडाबा र काकी बडेमाहरू बड्माहरू				√
२७	लाट्पनीसाहेबकी मान्से बाहुनी, पाहुनाहरू			√	

यी माथिको तालिकाका आधारमा उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई उमेरगत आभारमा छुट्याउन सकिन्छ । बालपात्रहरूमा मालिकिनीको बाल्यावस्था, शान्तनुवाबुका बालबच्चाहरू, गोमाको छोरो, कमलीका छोराछोरीहरू, थने, मने, धने आदि रहेका छन् । यी मध्ये मालिकिनीसाहेब ६/७ वर्षकी हुँदा देविकासँग गरेको संवाद र थनेले इशाराले गरेको संवाद उपन्यासमा उल्लेख छ । युवा पात्रहरूमा देवीका, कमली, विधुर, लक्ष्मी, गोमा, दिलजान, घर्तिनीहरू, सानी, दिव्यप्रसाद, माड्साबकी छोरीहरू, सोमबारे साहिँलो आदि रहेका छन् । तीमध्ये देवीका, सानी, विधुर, कमली, जङ्गली वादशाह, राजकुमारी, गोमा र दिलजानको मात्र संवाद उल्लेख गरिएको छ । प्रौढ पात्रहरूको संवाद महत्त्वपूर्ण रहेको छ । प्रौढ पात्रहरूमध्ये शान्तनुवाबु र शकुन्तला यस उपन्यासका नायक र नायिक हुन् । यिनीहरू बाहेक चमेली, बाहुनी बज्यै, ज्ञानप्रसाद, माड्साब, माड्साबनी, साधु, बतैया भाउजू, बहुरी, खसीधनी, लप्टनीसाहेबकी भान्से बाहुनीको संवाद महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । वृद्ध पात्रहरू मालिकिनीसाहेब, पण्डित बाजे, पोखरेल पण्डित, लप्टनीसाहेब, लालबहादुर दम्पतीको संवाद उल्लेख गरिएको छ । यस उपन्यासमा उल्लेख गरिएका केही उमेरगत संवादहरू यस प्रकार रहेका छन् :

बाल संवाद

मालिकिनी साहेब (सोनो हुँदा) : “दिदी यो तपाईंको बिहेको किलिप होइन ? किन मलाई दिनुभएको ? भिनाजुले मार्नुहुन्न ?.....” (१९)

“आमा ! एकदम च्याप्यो । बाहिर जाऔं न ।” (२०)

“आमा ! के हँ ? को हँ ?” (२९)

थने (इशाराले) : “अर्काको घर ? हो, प .... र अर्काको घर ।” (७०)

युवा संवाद

दिलजान : “खोल न !” (५४)

“सञ्चो छैन ?” (५४)

गोमा : “दिलजान मलाई माया गछौ ?

मलाई तिम्रो दासी बनाउँछौ ?

मलाई तिमीसित लग्छौ ?” (५४)

प्रौढ संवाद

शान्तनुबाबु : “एउटै मात्र पनि नराम्रो हँदा हेर त यो संसारैले शारीरिक र मानसिक दुःख पाउँछ ... ।” (९९)

“धत् लाटी ! तिमीले सारा जीवन म र मेरा शाखासन्तानको सुखसुविधाका निम्ति खर्च गरेकी छौ .... ” (९९)

वृद्ध संवाद

मालिक्नीसाहेब : “बाबु ! तिमी सानो छँदा तिम्रो केश यस्तै घुम्रिएको थियो .... ।” (५९)

“अँ धेरै भयो बाबुहरूलाई नदेखेको, नभेटेको । एकपल्ट खबर पठाएर दुइटैलाई भिकाउ न ।” (५९)

“अब त बुढो पनि त भइसक्यो नि यो शरीर, तीन बीस र पन्ध्र भइसकेन ?” (५८)

“बाबु ! सुखदुःख पनि भोगिसकेँ ।” (५८)

“साँच्चै भनूँ भने अब त जेमराजले आएर टप्प टिपे पनि उसलाई पाप लाग्दैन ।” (५८)

माथिका संवादहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने उमेरगत रूपमा बालक, युवा, प्रौढ र वृद्धले प्रयोग गर्ने भाषा फरक-फरक हुन्छ । बालकले बोल्ने भाषा मायालु, अपरिपक्व, जिज्ञाशु, अरुमा आश्रित हुने र नक्कल गर्ने खालका हुन्छन् । युवाहरूले प्रयोग गर्ने भाषा प्रेमपूर्ण, श्रृङ्गारिक, संयोगपूर्ण, वियोगपूर्ण, यौनभावले युक्त र रतिभावपूर्ण हुन्छन् । प्रौढहरूले प्रयोग गर्ने भाषा व्यावहारिक, परिपक्व, बौद्धिक प्रकृतिको हुन्छ । वृद्धहरूले प्रयोग

गर्ने भाषा उपदेशमूलक, वैराग्यपूर्ण, अनुभवयुक्त, परम्परागत, लोक परम्परातर्फ उन्मुख रहेको हुन्छ । माथिका संवादहरूले यस्तै प्रवृत्तिलाई सङ्केत गरेका छन् ।

४.३.५ लैङ्गिक आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

वाक्यरचनाका निमित्त विभिन्न व्याकरणात्मक कोटिहरू प्रयोग हुन्छन्, जस्तै: लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल आदि । तीमध्ये लिङ्ग महत्त्वपूर्ण व्याकरणात्मक कोटि हो । भाषा प्रयोगको सन्दर्भमा लिङ्गको प्रयोगमा त्रुटि हुने वित्तिकै भाषिक विचलन भइहाल्छ । नेपाली भाषामा प्रायः 'ई' प्रत्यय लागेर स्त्री लिङ्ग जनाइने गरिन्छ । वाक्य रचनामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग छुट्याएर सोहीअनुरूपको नामिक पद र क्रियापदहरू प्रयोग नगरिएको खण्डमा वाक्यको आधारभूत संरचनामा नै अनर्थ र विचलन देखापर्दछ । यसप्रकार लिङ्गको आधारमा पनि भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । एउटै समाज र एउटै परिवारभित्र पनि महिला र पुरुषहरूले प्रयोग गर्ने बोलीचालीमा विभेदहरू छुट्याउन सकिन्छ । सर्वप्रथम महिला र पुरुषबीच भाषिक ध्वनिमै अन्तर देखिन्छ । त्यसपछि वाक्यरचना गर्दा, व्याकरणात्मक अन्य कोटीहरू निर्धारण गर्दा, नामिक पदहरू (नाम, सर्वनाम, विशेषण) विभेद गर्दासमेत लिङ्गको उपयुक्त सङ्गति हुनु जरुरी हुन्छ । लिङ्गको उचित सङ्गति नहुँदा भाषा पनि मानक र स्तरीकृत हुँदैन । 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा विशाल पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा तिनीहरूको आ-आफ्नै भूमिका रहेको देखिन्छ । उपन्यासमा देखिएका पात्रहरूलाई लैङ्गिक आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ५

लैङ्गिक आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

क्र.सं.	पुरुष पात्रहरू	क्र.सं.	महिला पात्रहरू
१	शान्तनुवाबु	१	शकुन्तलादेवी
२	पण्डित बाजे	२	मालिकनीसाहेब
३	शान्तनुका भाइहरू	३	शान्तनुका बुहारीहरू
४	लप्टनसाहेब	४	लप्टन्नीसाहेब
५	साधु	५	चमेली
६	रामप्रसाद मास्टर	६	देवीका
७	विधुर र उसले ल्याएको टुहुरा छोराहरू	७	कमली र उसकी छोरीहरू
८	दिलजान र उसको छोरो	८	गोमा
९	पोखरेल पण्डित	९	बतैया भाउजू
१०	थने, मने र धने	१०	थनेकी आमा
११	ज्ञानप्रसाद	११	बाहुनीबज्यै
१२	माड्साब	१२	माड्साबनी
१३	रामाशीष	१३	बहुरी
१४	सोमबारे साहिँलो	१४	सोमबारेकी दूलही र घर्तिनी
१५	काजी लालबहादुर कार्की	१५	जिम्दानी
१६	दिव्यप्रसाद	१६	सानी
१७	खसीधनी	१७	लीना शर्मा
१८	शान्तनुका काका-बडाबाहरू	१८	शान्तनुका काकी-बडेमाहरू
१९	पण्डित पोखरेलका अन्य छोराहरू	१९	पण्डित पोखरेलकी बुहारीहरू
२०	प्रयाग	२०	लक्ष्मी
२१	जङ्गली बादशाह	२१	राजकुमारी
२२	शान्तनुका छोराहरू	२२	शान्तनुका बुहारीहरू
२३	माननीय मिनिस्टर	२३	घर्तिनीहरू
२४	केटाकेटीहरू, पाहुनाहरू, रिट्ठे	२४	अधिकारीनीबज्यै, मालिकनीकी आमा
२५	जैसी बाहुन, सूर्यप्रसाद भण्डारी	२५	लप्टनन्नीसाहेबकी भान्से बाहुनी
२६	महन्त शिवानन्द		सङ्गीता, सरीता, ललीता, गणीता

माथिको तालिकामा वर्गीकरण गरिएका पात्रहरूले 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूको लैङ्गिक अवस्थालाई जनाउँछ । पुरुषहरूमध्ये मुख्य पात्र शान्तनुबाबु हुन् भने स्त्रीहरूमध्ये प्रमुख पात्र शकुन्तलादेवी हुन् । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूका विभिन्न संवादहरूमा र उपन्यासमा अभिव्यक्त भएका भाषामा लैङ्गिक विभेदीकरण देखिन्छ । उपन्यासका शब्दभण्डारगत तहमा लैङ्गिक विविधता रहेको पाइन्छ । पात्रका संवादहरूमा र घटनाक्रम अगाडि बढ्दै जाँदा उपन्यासमा पुरुष र स्त्रीलाई सङ्केत गर्ने कयौँ शब्द-शब्दावलीहरू प्रयोग भएका छन् । उदाहरणका लागि पुरुषलाई सङ्केत गर्ने केही शब्दहरूमा (दुलाहा, माइती, पुरोहित, पति, भिनाज्यु, मामा, महादेवा, गृहस्वामी, मालिक, बूढो, ज्वाइँ, विचरा, कुजात, कात्तिके कुकुर, मास्टर, पुजारी, गणेशजी, पोइ, जेठो, विद्वानहरू, गफास्टक, ठिटा, पुगेका, चुहाए, कुँहदैछ आदि) रहेका छन् । त्यसै गरी स्त्रीलाई सङ्केत गर्ने केही शब्दावलीहरूमा (स्वास्नीमानिस, बुहारी, लड्की, कनिया, पुता, मैया, हिस्सीपरेकी, पत्नी, दिदी, लिपिरहेकी, बेहुली, कलिली, थिइनन्, हुँदी, पार्वती, द्रौपदी, गृहिणी, भिक्दिन, मिच्छे, लाटी, डायन, देवी, विधवा, पोइल, बज्यै, साहिँली, आएकी, अभागिनी, बतियाउँछेस, बिचरी, कुकुर्नी, फ्याँकी, ओर्लिई, गाईजस्ती, राम्री, बाठी, देवरानी, त्यस्ती, चण्डाल्नी, आदि) रहेका छन् । नामपद र क्रियापदमा बढी पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग जनाउने शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । शब्दभण्डारगत रूपमा यस उपन्यासमा प्रयुक्त लैङ्गिक विभेद देखाउने केही शब्दहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ६

लैङ्गिक आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त केही शब्दगत वर्गीकरण

क्र.सं.	प्रयुक्त शब्दहरू	लिङ्ग		आदर		वचन		पुरुष		
		पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	आदर	अनादर	एकवचन	बहुवचन	प्रथम	द्वितीय	तृतीय
१	हुन्छिन्		√	√		√				√
२	सोध्छे		√		√	√				√
३	मेरी		√	√	√	√		√		
४	गर्थो	√			√	√				√
५	आएकी		√	√	√	√		√	√	√
६	भनिस्	√			√	√			√	
७	पुऱ्याइदिन्थिन्		√	√		√				√
८	हाम्री		√	√		√		√		
९	पाउँलास्	√			√	√			√	
१०	हिँडेको	√			√	√		√		√
११	बुहारीहरू		√				√			
१२	जन्मेको	√			√	√				
१३	परीजस्ती		√	√	√	√		√	√	√
१४	नुहाइस्	√	√		√	√			√	
१५	फ्याँकी		√		√	√				√
१६	हिँडिछ		√		√	√				√
१७	भइसकिस्	√	√		√	√			√	
१८	तुल्याउँछे		√		√	√				√
१९	राखेकी छु		√			√		√		
२०	खान्छेस्		√		√	√			√	

यी माथिका तालिकाबाट के प्रष्ट हुन्छ भने लैङ्गिक आधारमा पनि भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । ती भिन्नताहरू ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा पनि रहेका छन् । नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदमा सबैभन्दा बढी लैङ्गिक भिन्नता देखिन्छ । भाषामा लैङ्गिक भिन्नताको प्रभाव विभिन्न व्याकरणात्मक कोटिहरू वचन, पुरुष, आदर, काल आदिमा पनि रहेको पाइन्छ । आदर र अनादरमा अनादर शब्दहरू बढी प्रयोग भएका छन् । एकवचन शब्दहरू र तृतीय पुरुषवाचक शब्दहरूको अत्याधिक प्रभाव रहेको देखिन्छ । उपन्यासको

दृष्टिविन्दु नै तृतीय पुरुषवाचक दृष्टिविन्दुमा संरचित भएकाले तृतीय पुरुषवाचक शब्दहरू बढी प्रयोग हुनु स्वभाविक नै रहेको छ । उपन्यासमा रहेका पात्रहरू लिङ्गगत आधारमा भिन-भिन्न भएजस्तै शब्दहरूको प्रयोगमा पनि भिन्नता नै रहेको देखिन्छ ।

४.३.६ धार्मिक आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा

धर्मअनुसारको मूल्य-मान्यता, रहनसहन, रीतिरिवाज, चाडपर्व, पूजाआजा, बोलीचाली आदि सन्दर्भमा भाषा, भाषाको संरचना तथा शब्दभण्डारगत रूपमा छाप परेको हुन्छ । 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका अधिकांश पात्रहरूमा हिन्दु धर्मको अत्याधिक प्रभाव परेको देखिन्छ । मुस्लिम धर्ममा एकजना मात्र पात्र देखाइएको छ । ऊ दिलजान हो । घर्ती घर्तिनीहरूको धर्म खुलाएको छैन । उपन्यासमा हिन्दु धर्मका विविध रहनसहन, बोलीचाली, संस्कार, संस्कृतिहरू झल्किएका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त हिन्दु धर्मका केही धार्मिक संवादहरू यस प्रकार रहेका छन् :

शान्तनुबाबु : "हे ईश्वर ! भाइहरू आइदिए पनि हुने ।" (६०)

मालिकनीसाहेब (आमा) : "...मलाई मेरै तुलसामठमा प्राण जान देऊ ।" (५९)

शकुन्तलादेवी : "अरुलाई रच्छे गर्ने मेरा पतिपरमेश्वरको रच्छे गर प्रभु ।" (८७)

"प्रभु ! रच्छे गर । पर्तङ्गे भइदेऊ ।" (८८)

जिम्दानी : "एकमुठी धर्म त गरेकी रहेछु क्यार । त्यसैले पो मेरी छोरी नभए पनि तिमी छोरी भएर आयौ ।" (९४)

माड्सावनीकी सासू-ससुरा : "अब जेठोलाई पिण्डदान गर्ने छोरो नहुने नै भयो ।" (१०९)

मालिकनीसाहेब मर्दा उपस्थित हुनेहरू : "गड्गाजल ! गड्गाजल, दशदान ! दशदान !" (६९)

माथिका संवादहरूबाट के प्रस्ट हुन्छ भने 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूमा हिन्दु धर्मसम्बन्धी रहनसहन, बोलीचाली, मूल्य-मान्यता, संस्कार-संस्कृतिको प्रभाव अत्यधिक मात्रामा रहेको देखिन्छ र उपन्यासका पात्रहरूले यिनै धार्मिक, सांस्कृतिक र जातीय मूल्य-मान्यतालाई भाषाद्वारा व्यक्त गरेका छन् । यसरी 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाज र संस्कृतिको संवाहक भाषा नै रहेको देखिन्छ । उपन्यासमा विभिन्न धार्मिक शब्द तथा शब्दावलीहरू प्रयोग भएका छन्, जस्तै : मन्दिर, पूजापाठ, अर्चना, आरती, भजन, शिव,

पार्वती, गणेशजी, कृष्णजी, शङ्खघण्ट, राधा, प्रभु, पतिपरमेश्वर, मुस्लिम, काफिर, हरिकीर्तन, स्वस्थानी ब्रतकथा, भगवान, धर्म, देवता, देवी, द्रौपदी, राम, गङ्गाजल, दशदान, महाभारत, कुरुक्षेत्रको युद्ध, पूजाकोठा, श्राद्ध, ईश्वर, पिण्डदान आदि । यस उपन्यासको प्रतीक पुरुष शान्तनुबाबुलाई महाभारतका शान्तनुका छोरा भीष्मको वाणशैयामा भोगेको नियति भनेर तुलना गरिएको छ । उपन्यासमा विभिन्न भाषाहरू धार्मिक चालचलन र मूल्य मान्यताअनुरूप लोकसङ्गीत र भजनबाट अभिव्यक्त भएका छन्, जस्तै :

संस्कृत भाषा

“अच्युतं केशवं रामनारायणं
कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं
जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे ॥” (२६)

हिन्दी भाषा

“... जय गणेशजी जय गणेशजी
जय गणेशजी देवा
लड्डु उनको भोग चढावे
सन्तान करे सेवा
माता उनकी पार्वती है
पिता महादेवा
.....” (२६)

नेपाली भाषा

“जय शिव शङ्कर, जय शिव शङ्कर
जय शिव शङ्कर भोला
त्रिभुवन स्वामी अन्तर्यामी
चरण सदा लिनु होला ...” (२७)

यसैगरी मैथिली भाषामा धेरै संवादहरू प्रयोग भएका छन् । तीमध्ये बहुरीले अभिव्यक्त गरेको धार्मिक संवाद यसप्रकार रहेको छ :

“जै गणेशजी ! कक्रो जोरे हात फैलाव नपरो ।” (११५) - मैथिली भाषा

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा समाज र संस्कृतिको संवाहक हो । समाजको जातीय तथा धार्मिक संस्कृतिहरू र भाषाबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ । धर्म, संस्कृतिसम्बन्धी भाषाको शब्दभण्डारअनुसार उपन्यासमा नीहित समाजको भाषिक परिवेश निर्माण भएको छ । एउटै धर्म, संस्कृति भएका व्यक्तिहरूले भिन्न-भिन्न भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उदाहरणको रूपमा बस्तीपुरका पात्रहरूले हिन्दु संस्कृतिअन्तर्गत संस्कृत, हिन्दी, नेपाली र मैथिली गरी चारवटा भाषाको प्रयोग गरेका छन् ।

४.३.७ ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा द्विभाषिकता/बहुभाषिकता

कुनै मातृभाषी वक्ताले आवश्यकतानुसार अरु दास्रो भाषाहरू उपयोग गर्नु, बोल्नु, पढ्नु वा बुझ्नुलाई द्विभाषिकता वा बहुभाषिकता भनिन्छ । द्विभाषिकता भनेको दुई वटा भाषाको उपयोग गर्नु हो भने बहुभाषिकता भनेको दुई भन्दा बढी भाषाहरू उपयोग गर्ने स्थिति हो । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासको परिवेश सिराहा जिल्लाको लाहान उत्तरतर्फ रहेको बस्तीपुरको रहेको छ । वास्तवमा तराईको ग्रामीण परिवेशलाई उपन्यासमा समेटिएको हुनाले हिन्दी, मैथिली र नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने वक्ताहरू उपन्यासमा समेटिएका छन् ।

शकुन्तलादेवी नेपाली भाषाको वक्ता भए पनि मैथिली भाषा बुझ्छन् र अभिव्यक्ति पनि दिन सक्छन् । बहुरीले गुदिगाउँमा एउटा छौँडा मरेको खबर ल्याएर शकुन्तलादेवीको घरमा आउँछे । हस्याङफस्याङ गर्दै आएकी बहुरीलाई शकुन्तलादेवीले मैथिली भाषाबाट प्रश्न गर्छिन् :

“कि भेले बहुरी ?” (८८)

यो प्रश्नको उत्तर बहुरीले “मलकाइन ! गुदी गाउँके पोखैरमे एक छौँडा मरल देखली .....” (८९) भनेर दिन्छे । यो मैथिली संवाद शकुन्तलादेवी र नोकरचाकर आइमाईहरूले राम्ररी बभ्दछन् । यस आधारमा शकुन्तलादेवी नेपाली र मैथिली भाषाको उपयोग गर्न सक्छन् । त्यसै गरी हरेक मिनपचासमा हुने नौटङ्की हेर्दा प्रयोग गरिने हिन्दी भाषा र मैथिली भाषाको संवाद र गीतहरू शान्तनुबाबु, शकुन्तलादेवीलगायत बस्तीपुरवासीहरूले राम्ररी बुझ्न सक्दछन् । उदाहरणको रूपमा बस्तीपुरमा हरेक मिनपचासमा हुने कार्यक्रममध्ये एक कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिएका संवाद र गीतहरू यस प्रकार रहेका छन् :

उद्घोषक : “देखै छेए जङ्गली बादशाह” (३०) - मैथिली संवाद

जङ्गली बादशाह : “चोप, तोहोर टुक्रा टुक्रा कर्देबे” (३१) -मैथिली संवाद

“दिल मे छुपाके प्यारका तुफान के चले

हम आज अपनी मौतका सामान ले चले

.....” (३२) - हिन्दी गीत

राजकुमारी : “बाबाके पुछल विना हम नही जेवै । माताके पैरमे मे हम बधनै छी ।” (३५) -

मैथिली संवाद

“... नैनो से नैनो मिले चार

आज मेरा दिल आ गया

खुसियोंके आएँगे बारात

आज मेरा दिल आ गया

.....” (३२) - हिन्दी गीत

यसप्रकार नौटङ्की हेरेर बुभने पात्रहरू शकुन्तलादेवी, शान्तनुबाबु आदि बहुभाषिक वक्ताहरू हुन् । नौटङ्की गर्ने कलाकारहरू जङ्गली बादशाह र राजकुमारी बस्तीपुरका बासिन्दा भएकाले नेपाली भाषा राम्ररी जान्दछन्, बुझ्दछन् भने हिन्दी र मैथिली भाषामा पनि राम्ररी बोध र अभिव्यक्ति गर्न सक्ने भएको हुनाले यी दुवै बहुभाषिक वक्ताहरू हुन् । यिनीहरूले आवश्यकतानुसार हिन्दी, मैथिली र नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने स्थिति देखिन्छ । त्यसैगरी शान्तनुबाबु र शकुन्तलादेवी बहुभाषिक वक्ता हुन् भन्ने अर्को आधार पनि रहेको छ । नौटङ्की हेरिसकेपछि शान्तनुबाबुले शकुन्तलालाई सुत्ने बेलामा हिन्दी गीतबाट जिस्काउँछन् :

“नैनो से नैन मिले चार

आज मेरा दिल आ गया

.....” (३२)

शकुन्तलादेवी ‘धत्’ भन्दै लजाउँछिन् ।

शकुन्तलादेवीले हिन्दी भाषा जान्दछिन् भन्ने उनको अर्को संवाद यसप्रकार रहेको छ

:

“.... जय गणेशजी जयगणेशजी जय गणेशजी देवा, लड्डु उनको भोग चढावे

सन्तान करे सेवा .....” (२६)

यसै गरी शान्तनुको भाइले कलकताबाट ग्रामोफोन ल्याई घरमा हिन्दी गीत बजाउँथे :

“.... हवा में उडता जाए

मोरा लालदुपट्टा मलमलका

.....” (१०)

यस गीतको तालमा वरपरका सबै भुम्ने गर्थे । बस्तीपुरका धेरै जसो बहुभाषी हुन् भन्ने अर्को प्रसङ्ग यसप्रकार रहेको छ (थनेकी आमालाई नोकरचाकरहरूले छिल्लिँदै जिस्काएका) :

शान्तनु निवासका नोकरचाकरहरू : “कि छई ? थने, मने, धने सब राजा के लावादुवा छई ?” (४४)

शान्तनु निवासका नोकरचाकरहरूले मैथिली बोल्न सक्नु र थनेकी आमाले मैथिली संवाद बुझेर लाजले भुत्कै हुनु द्विभाषिकताकै उदाहरण हो ।

खसीधनीको “गरिव छि हजूर, बेटीकी शादी केरला हइ” (१२०) भन्ने संवाद पाहुनाहरूले बुझेर “नकरा, बद्ता हुँदो रहेछ ।” (१२०) भनेर जवाफ दिनुले पाहुनाहरूले मैथिली भाषा पनि राम्ररी बुझ्छन् । शान्तनुबाबुले सपनामा आफू खुट्टीखोलामा लडेर बहोस भएको बेला सारा गाउँ नै “बस्तीपुर राँड भेलै” (१२७) भनिरहेको सुन्छन् । यिनै विविध प्रसङ्गले बस्तीपुरका धेरैजसो बासिन्दाहरू बहुभाषिक वक्ता हुन भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा बस्तीपुरको अधिकांश पात्रहरूमा द्विभाषिक/बहुभाषिक रहेको स्थिति देखिन्छ । यसप्रकार समुदायका अधिकांश सदस्यहरू द्विभाषिक हुने स्थितिलाई सामाजिक द्विभाषिकताअर्न्तगत राख्न सकिन्छ ।

४.३.८ ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त कोड मिश्रण

एउटै सङ्कथनमा एउटै भाषाका विभिन्न भेदहरूको वा अन्य विभिन्न भाषाका कोडहरूको प्रयोग गर्नुलाई कोड मिश्रण भनिन्छ । कोड मिश्रण भाषामा शब्दको स्तरमा, पदावलीको स्तरमा, उपवाक्यको स्तरमा र वाक्यको स्तरमा देखिने गर्दछ । एक सन्दर्भमा

प्रयोग भएको भाषिक सङ्कथनमा त्यही भाषाको अन्य भेद तथा अन्य भाषाका कोडहरूको मिश्रण हुने अवस्थालाई कोड मिश्रण भनिन्छ । कोड मिश्रण बहुभाषिक र शिक्षित समुदायमा बढी प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ ।

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा पनि कोड मिश्रणका केही उदाहरणहरू भेट्टाउन सकिन्छ । उपन्यासका कलाकार पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त संवादमा कोड मिश्रण रहेको छ । त्यसैगरी उपन्यासकार वानिरा गिरीले उपन्यासमा भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा कोड मिश्रण प्रयोग गरेको पाइन्छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयोग भएका कोड मिश्रणहरू यसप्रकार रहेका छन् :

“त्यसैले कोठाको दराजमा शङ्कर विँडीको बन्दल, ब्रुक एन्ड रेड लेवल र लिफ्टनको पत्ता सँधै जगेडा राखेकी हुन्छिन् ।” (५)

(नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

“ऊ गानामा क्लासिकल टच दिन खोज्छ ।” (३०)

(नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

“... हे । तोर बल हइ त आ । तोरा शक्ति नहै त हम तोरा खत्तम कर्देवो । हमार मन की रानी के तु यही जङ्गल मे छिपा देने छि । निकाल । नहीं तो तोरा हम पाताल भेजदेवे ।” (३१)

(हिन्दी र मैथिलीको कोड मिश्रण)

“दिलजान उनैको सिनेमाहलमा गेटकिपरमा भर्ना भएको थियो ।” (५१)

(नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

“दिलजानलाई यो परिवारको इनसाइक्लोपेडिया भने हुन्छ ।” (५१)

(नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

“उहिले मलकाइनसाहेबको पालामा यिनका पिता कचहरी घरका ट्रान्जिस्टर थिए भने अहिले माड्साबलाई बी.बी.सी. अर्थात ‘बस्तीपुर ब्रोडकास्टिङ कर्पोरेसन भने फरक पर्दैन् ।” (१०१)

(नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

“मासु गलाएर पकाउनु है भनी आतिथेयसँग कनबतिया गरेका हुन्छन् ।” (१०४)

“... माइसाबनीसँग लुकाएर, छलेर राखेको ट्युशन फी नै खर्च गरेर ह्याकुलाको मासु लगथे ।” (१०३) (नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

‘डाक्टरले पनि वार्निङ्ग दिइसकेका छन् मासु खान हुन्न भनेर ।’ (११६)

“काइल बिहान सात बजे मिनिस्टर क्वाटर आगे आ ।” (११६)

“ती लोलीबोलीहरू स्टिरिओमा छन् सायद र शान्तनुबाबु मोनोमा बोल्छन् । अथवा यो पनि हुन सक्छ कि परिवर्तनहरू रङ्गीन छन् र शान्तनुबाबुको जीवनशैली श्याम-स्वेत अर्थात ब्ल्याक एण्ड ट्वाइटमा चल्दैछ ।” (११७)

(नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

“यस विषयमा रिट्टे भर्सेस पाहुनाहरूबीच ठूलो भनाभन भयो ।” (१२०)

(नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण)

माथि उल्लिखित उदाहरणहरूमा विभिन्न भाषाका कोडहरूको मिश्रण भएको छ । उपन्यासकारले उपन्यासको भाषालाई गहकिलो बनाउन नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी र मैथिली भाषाको कोडहरूलाई ठाउँ-ठाउँमा मिश्रण गरेको पाइन्छ । उपन्यासको परिवेश सिराहा जिल्लाको बस्तीपुर भएकाले त्यहाँको बासिन्दाहरूमा मैथिली र हिन्दी भाषाको प्रभाव रहने हुनाले नेपाली भाषासँग हिन्दी र मैथिलीको कोडहरूको मिश्रण गर्नु स्वभाविक नै रहेको देखिन्छ । वानिरा गिरी शिक्षित व्यक्ति भएकी हुनाले उपन्यासमा भाषिक अभिव्यक्ति सङ्गठित गर्न अङ्ग्रेजी कोडहरूको मिश्रण गरेको पनि पाइन्छ । वानिरा गिरीको साहित्यिक कृतिहरूको भाषिक विशेषता भनेको आगन्तुक र मिश्रित विचलनयुक्त भाषिक विन्यास भएकाले नेपाली भाषाका कोडहरूसँग अन्य भाषाका कोडहरू वा आगन्तुक शब्दहरू उपयोग गर्नु उनको विशेषता नै हो ।

४.३.९ ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त समाजमा प्रचलित हुने केही उखान तथा

टुक्काहरू

- पाप धुरीबाट कराउँछ (२१)
- पाकेको रायोको सागजस्तो हुनु (५७)
- संज्ञाशून्य हुनु (६१)
- मणि हराएको सर्पतुल्य हुनु (६१)

- घरसाङ्गलालाई वनसाङ्गलाले सखाप पार्नु (७२)
- बाह्र सत्ताइस कुरा गर्नु (७६)
- अभागीको कर्मै फुटेको (७७)
- म ताक्छु मुढो, वन्चरो ताक्छ घुँडो (११५)
- राल चुहाउनु (११५)
- अनाथके सरपर दिनानाथके हात (११६) - हिन्दी उखान
- के खोज्छस् कानो आँखो (११६)

अध्याय पाँच सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

५.१ सारांश

भाषा र समाजको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । कुनै पनि समाजको संस्कृति भाषाको माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ । समाजको प्रकृतिअनुसार भाषा पनि फरक-फरक रहेको पाइन्छ । यसरी समाजको सापेक्षतामा गरिने भाषाको अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । सार समष्टिमा भन्नुपर्दा भाषा र समाजको अन्तरसम्बन्ध केलाउने तथा विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरूका सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको नवीन शाखालाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ । यसअन्तर्गत भाषिक सम्प्रेषण, विभिन्न भाषिक भेदहरू, भाषिक समुदाय, भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध, भाषाको सामाजिक व्यवहार आदिका बारेमा अध्ययन गरिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञान शब्दले सर्वप्रथम सन् १९४६ मा अमेरिकाको मिसिगन वि.वि. बाट मान्यता प्राप्त गर्‍यो भने यो शब्दको प्रयोग सन् १९५२ मा हावेर सी. क्युरीबाट भयो । सामाजिक भाषाविज्ञान सन् १९६०-७० को दशकमा स्वतन्त्र विधाको रूपमा विकसित भएको हो । खासगरी फर्थको भाषालाई सामाजिक सन्दर्भमा हेर्ने दृष्टिकोण र डेल हाइम्सको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्यको दृष्टिकोणबाट प्रभावित भएर ट्यालिडे, मिचेल आदि विद्वानहरू सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा सक्रिय बने । यिनै सन्दर्भहरूबाट सामाजिक भाषाविज्ञानको जन्म भयो ।

सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र व्यापक रहेको छ । यसको प्रमुख क्षेत्रहरूमा भाषा र समाजको सम्बन्ध, संस्कृति र भाषाको सम्बन्ध, भाषाका विभिन्न भेद तथा उपभेदहरू, भाषिक समुदायको पहिचान, समाजका भाषाहरूको सम्बन्ध, द्विभाषिकता/बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन, भाषायोजना, भाषिक अपक्षय, भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरण, विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरू (वर्ग, जाति, लिङ्ग, शिक्षा, उमेर आदि) र भाषा, समाजमा भाषाको प्रयोग ढाँचा र शैली आदि रहेका छन् ।

समाज भाषाविज्ञानको यिनै सैद्धान्तिक धरातलमा नेपाली साहित्यको सामाजिक कृतिहरूमा समाज भाषिक अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । सामाजिक कृतिहरूमा सामाजिक परिवेश र सामाजिक संस्कृतिलाई भाषाको माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्ने पात्रहरू हुन्छन् ।

समाज विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरू (वर्ग, जातजाति, लिङ्ग, शिक्षा, पेशा, तह, उमेर, व्यवसाय आदि) द्वारा निर्मित भएको हुन्छ। यी सबै सामाजिक तत्त्वहरूले भाषालाई प्रभाव पारेको हुन्छ। यसर्थ प्रस्तुत शोधलाई यिनै सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा उपन्यासको भाषिक स्थितिको अध्ययन गर्न शोधलाई पाँच अध्यायमा विभाजन गरिएको छ। यस शोधमा सामाजिक भाषाविज्ञानको सङ्क्षिप्त परिचय, सैद्धान्तिक आधारहरू, वानिरा गिरी र उनको 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको परिचय, विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको विश्लेषण, निष्कर्ष र उपयोगितालाई सङ्गठित गरिएको छ।

'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) उपन्यास वानिरा गिरीद्वारा लिखित सामाजिक उपन्यास हो। प्रयोगवादी धाराको विधाहीनता र नवीनता भए पनि सामाजिक र सामूहिक भावनाको पर्यायवलोकन रहेको छ। सगरमाथा अञ्चलको सिराहा जिल्ला स्थित बस्तीपुर र त्यस वरिपरीको ग्रामीण जीवन उपन्यासमा उतारिएको छ। नेपालको तस्वीर हेर्न बस्तीपुर गाउँलाई प्रस्तुत गरी त्यस गाउँका पात्रहरूको भावना, विचार र दृष्टिकोणलाई व्यक्त गरिएको छ। शान्तनुबाबुको जिजीविषालाई सामाजिक भावभूमिबाट प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासमा शान्तनुबाबुको परिवारलाई एउटा वटवृक्ष मानिएको छ। उक्त वटवृक्षमा भ्याउ, च्याउ भाँगिएभैँ गरिब, विपन्न तथा दीन-दुःखीहरू भाँगिएका छन्। उपन्यासको प्रतीक पुरुष (नायक) शान्तनुबाबु हुन्। उपन्यासमा शान्तनुबाबुको दुःख, पीडा र संघर्षको भावगत र जीवनगत बयान गरिएको छ। महाभारतको युद्धमा शान्तनुको छोरा भीष्म कौरवतर्फको सेनापति थिए। उनी नियतिले गर्दा अर्जुनको वाणशैयामा पसारिनुपरेको थियो। त्यहीँ पौराणिक कथाको आधारमा भीष्मले भोगेको दुःख, पीडा र नियतिलाई यस उपन्यासमा शान्तनुको माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ। निम्न वर्गीय पात्रहरूको दुःख, पीडा, अभाव र बाध्यताहरूलाई उपन्यासमा उतारिएको छ। गरिब, दुःखीको पीडामा शान्तनुले सकेसम्म मलमपट्टी लगाउने प्रयत्नहरू गरेका छन्। शान्तनु, शकुन्तलादेवी, मालिकनीसाहेब उच्च वर्गको पात्रहरू भए पनि निम्न वर्गका पात्रहरूको आस्थाको धरोहर बनेका छन्। शान्तनुको जिजीविषाभिन्न सामाजिक र राजनीतिक चेतना पनि मुखतिर भएको छ।

'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यास वर्गीय आधारमा विभेदित उपन्यास हो। उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरू स्पष्टताका साथ छुट्याउन सकिन्छ। लप्टनसाहेब,

लप्टनीसाहेब, मालिकनीसाहेब (आमा), शान्तनुबाबु, शकुन्तलादेवीलगायत लप्टनसाहेबका शाखासन्तान र लालबहादुर दम्पती उच्च वर्गीय पात्रहरूको रूपमा रहेका छन् । शान्तनुबाबु बढी उदार भएर आर्थिक स्थिति कमजोर हुँदै गएको पनि देखाइएको छ । उच्च वर्गका पात्रहरूले बोलेका भाषा स्तरीय नै रहेको छ । उच्च वर्गीय पात्रहरूमा हैकमवादी, अहम्वादी बोलीचाली रहेको पाइँदैन । उपन्यासको प्रमुख पात्रद्वय शान्तनुबाबु र शकुन्तलादेवी शिक्षित व्यक्ति भएकाले मानक भाषा प्रयोग गरेका छन् । भाषिक रूपमा उपन्यासमा लेखकले मानक भाषा नै प्रयोग गरेकी छन् । बस्तीपुरको स्थानीय भाषाको प्रभाव प्रखर रूपमा देखिन्छ । तराईको ग्रामीण परिवेश भएकाले हिन्दी र मैथिली भाषाको प्रभाव रहेको देखिन्छ । माड्साब मध्यमवर्गीय पात्र हुन् । उनले शिक्षित पात्र भएकाले स्तरीय मानक भाषा प्रयोग गरेका छन् । शिक्षाको आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त भाषालाई अध्ययन गर्दा शिक्षित भेद र अशिक्षित भेद स्पष्ट रूपमा छुट्याउन सकिन्छ । निम्न वर्गका पात्रहरू अशिक्षित भएकाले अमर्यादित र असभ्य भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासमा स्थानीय रूपमा बोलिने बोलीचालीका शब्दहरू चयन भएका छन् । अनुकरणात्मक शब्दहरू अत्याधिक प्रयोग भएका छन् । उपन्यासमा छन्द, अलङ्कारको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।

लैङ्गिक रूपमा उपन्यासको भाषामा स्पष्ट रूपमा फरक पाइन्छ । महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषा फरक रहेको छ । उपन्यासमा पात्रहरूको संवादमा लिङ्ग अनुरूपका भाषिक अभिव्यक्ति रहेको पाइन्छ । लेखकले हरेक पात्रहरूको लैङ्गिक भिन्नता देखाउने शब्दावलीहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । लैङ्गिक आधारमा देखिने विभेद ध्वन्यात्मक गुण, रङ्गविभेद गर्ने क्षमता, प्रयोगपरक भेद र शब्दभण्डारगत रूपमा देखिन्छ । पुरुष पात्रको प्रतिनिधित्व शान्तनुबाबु, माड्साब, आदिले गरेका छन् भने महिला पात्रको प्रतिनिधित्व शकुन्तलादेवी, बाहुनीबज्यै, कमली, माड्साबनी आदिले गरेका छन् ।

उपन्यासमा प्रयुक्त भाषालाई उमेरगत आधारमा पनि विभेद गर्न सकिन्छ । मालिकनीसाहेब, लप्टनीसाहेब, पण्डित पोखेल, पण्डित बाजे, जिम्दानी आदिले प्रयोग गरेको भाषा वृद्धवृद्धाले प्रयोग गर्ने भाषा हो । शान्तनु, शकुन्तला, माड्साब आदिले प्रयोग गरेको भाषामा प्रौढता रहेको छ । गोमा, दिलजान, कमली, सानीले प्रयोग गरेको भाषा युवागत प्रकृतिको रहेको छ । उपन्यासमा बाल संवाद रहेको छैन । थनेले गरेको इशाराको संवादलाई बाल संवादको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी बाल, युवा, प्रौढ, वृद्ध गरी चार प्रकारले

उमेरका आधारमा उपन्यासका पात्रहरू र उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषा विभेदित रहेका छन् ।

उपन्यासमा जातीय र धार्मिक आधारमा पनि भाषामा विभेद देखिन्छ । बाह्यमण, जैसी बाहुन, क्षेत्री, घर्ती, तराईवासी जाति र मुसलमान जाति स्पष्ट रूपमा खुलाइएका छन् । यिनीहरूमध्ये बाह्यमण, क्षेत्री, जैसीबाहुनले हिन्दु धर्म मानेका छन् । दिलजान मुस्लिम धर्म मान्छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा हिन्दु धर्म र संस्कृतिको पर्यायलोकन नै देख्न सकिन्छ । उपन्यासमा संस्कृत, हिन्दी, नेपाली भाषाका भजन तथा आरतीहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । तराईवासी जातिले मैथिली भाषाको संवाद प्रयोग गरेको पाइन्छ । ब्राह्मण समुदायका चालचलन, रहनसहन, बोलीचाली तथा सामाजिक संस्कृतिलाई उजागर गरिएको छ । यसबाट के भन्न सकिन्छ भने भाषा र सामाजिक संस्कृतिको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । धार्मिक आस्था र विश्वासका संवादहरू उपन्यासमा छुटाछुल्लै भेटिन्छन् ।

उपन्यासमा विभिन्न सामाजिक भेदहरू प्रयुक्त रहेका छन् । मर्यादित, अमर्यादित, सभ्य, असभ्य, उच्च, निम्न, शिक्षित, अशिक्षित, बाल, युवा, प्रौढ, वृद्ध औपचारिक, अनौपचारिक आदि विभिन्न भेदहरू रहेका छन् । बस्तीपुर तराईको ग्रामीण परिवेश भएकाले त्यहाँका पात्रहरूले हिन्दी र मैथिली भाषा पनि बुझ्न र प्रयोग गर्न सक्ने अवस्था देखिन्छ । यसर्थ उपन्यासमा द्विभाषिक/बहुभाषिक वक्ताहरू पनि छन् भन्ने प्रस्ट हुन्छ । उपन्यासमा लेखकले विभिन्न भाषाहरूको कोडहरूको मिश्रण पनि गरेको पाइन्छ ।

समग्रमा सामाजिक उपन्यास ‘शब्दातीत शान्तनु’ नेपाली समाजमा रहेका यथार्थ घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको उपन्यास हो । बस्तीपुरको ग्रामीण परिवेश र त्यहाँका बासिन्दाका सामाजिक र सामूहिक बोलीचाली, रहनसहन संस्कार-संस्कृति र मूल्य-मान्यतालाई उपन्यासमा उतारिएको छ । बस्तीपुर र त्यहाँको प्रतीक पुरुष शान्तनुबाबुको सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरी उदारता, मानवता, उपकार र मानवीय समवेदनालाई दर्शाउनु उपन्यासको प्रमुख हेतु रहेको छ । शान्तनुबाबु नम्र, उदार, विवेकी, शालीन र बौद्धिक व्यक्तित्व हुन् । उनी उच्च वर्गीय परिवारका पात्र भए पनि समाजको अनुकरणीय व्यक्तित्व हुन् । उनीजस्ता अनुकरणीय व्यक्ति समाजमा दिउँसै राँको बालेर खोज्दा पनि पाउन सकिन्न । यस उपन्यासका लेखक वागिरा गिरीको मुख पात्र तथा प्रतीक पुरुष शान्तनुबाबु हुन् । उपन्यासमा विभिन्न वर्ग, जाति, लिङ्ग, शिक्षा, उमेरका पात्रहरू समावेश गरिएको

छ । यी सबै पात्रहरूले सामाजिक वर्ग र तहअनुसार सामाजिक संस्कृति, बोलीचाली, रीतिरिवाज, भाषाशैली तथा ढङ्गढाँचा फरक-फरक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.२ निष्कर्ष

सामाजिक तत्त्वहरूको आधारमा भाषाको अध्ययन गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा महत्त्वपूर्ण शाखालाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषालाई समाजको सापेक्षतामा अध्ययन गर्दछ, भाषा सामाजिक विषयवस्तु हो । मानिस सामाजिक प्राणी हो र सामाजिक, सांस्कृतिक सम्प्रेषण र व्यवहारको महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी माध्यम भाषा हो । सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषा अन्तरसम्बन्धित हुन्छ, भन्ने मान्यता राख्दछ । समाजको चालचलन, रीतिरिवाज, धर्म, संस्कृति, मूल्य-मान्यता सबैको संवहन भाषाले गरेको हुन्छ । समाज विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरूले विभाजित हुन्छ । समाजमा विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, उमेर, पेशा, व्यवसाय, धर्म, शिक्षा आदि सामाजिक तहहरू रहेका हुन्छन् । यसरी भाषाको प्रयोग पनि समाजको वर्ग, तह र स्तरअनुसार फरक-फरक ढङ्गले हुने गर्दछ । विभिन्न वर्ग, तह र तप्काका वक्ताहरूले बोल्ने भाषामा देखिने अन्तरले भाषा र समाजको अन्यानोश्रित सम्बन्धलाई प्रस्ट्याउँछ । भाषा र समाजको अन्तर्सम्बन्धअन्तर्गत समाजमा भाषा प्रयोगको स्थिति, भाषाको सामाजिक कार्य, भाषाको सामाजिक व्यवहार, सम्प्रेषण, भाषा र संस्कृति, भाषिक समुदायको पहिचान, मातृभाषा र दोस्रो भाषाको अवस्था, विभिन्न वर्ग, जाति, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा आदिमा देखिने भाषा प्रयोगको भिन्नता आदि पक्षहरू रहेका हुन्छन् । यिनै विविध कारणले गर्दा भाषा र समाजलाई अलग-अलग गरेर हेर्न मिल्दैन भन्ने अवधारणा विकसित भई स्वतन्त्र विधाको रूपमा सन् १९६०-७० को दशकमा समाज भाषाविज्ञानको उदय भयो । फलस्वरूप भाषा र समाजको अन्तरसम्बन्धको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञान सामाजिक भाषाविज्ञान हुन पुग्यो ।

सामाजिक कृतिहरूमा समाजको यथार्थलाई प्रतिबिम्बन गरिएको हुन्छ । सामाजिक घटनाहरू र कार्यव्यवहारहरू भाषाकै माध्यमबाट सञ्चालन हुन्छ । सामाजिक कृतिमा सिङ्गो सामाजिक जीवनको प्रस्तुति रहने भएकाले भाषालाई सामाजिक वस्तुको रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । समाजविना भाषाको अस्तित्व रहँदैन र समाजको विकास र परिवर्तनसँगै भाषाको पनि परिवर्तन, परिष्कार र विकास हुँदै जान्छ । 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा एउटा विशाल समाजको जीवन्त प्रस्तुति रहेको छ । त्यो जीवन्त समाजको

प्रस्तुति भाषाको माध्यमबाट भएको छ । यसर्थ यस शोधमा बस्तीपुर र त्यस वरिपरीको ग्रामीण जीवनमा विद्यमान रहेको भाषाहरूको अध्ययन गरी सामाजिक परम्पराको मूल्यबोध गराइएको छ । समाज भन्ने वित्तिकै विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, उमेर, जातजाति, धर्म-संस्कृति, परम्परा, मूल्य-मान्यता, शिक्षा आदिद्वारा निर्माण भएको हुन्छ र यी सबैले आ-आफ्नै स्तरअनुसार फरक-फरक ढङ्गले भाषाको पारस्परिक सम्प्रेषण गरिरहेका हुन्छन् भन्ने कुरा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनबाट निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा रहेका विभिन्न पात्रहरूलाई जाति, धर्म, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा आदिका आधारमा वर्गीकरण गरी उपन्यासमा नीहित भाषा, संस्कृति र परम्पराको अध्ययन विश्लेषण गर्दा भाषा आफैँमा एउटा संस्कृति हो । कुनै पनि भाषा त्यस समाजको सांस्कृतिक परम्परामा आधारित हुन्छ भने समाजको संस्कृति र परम्परा भाषाद्वारा नै व्यक्त गरिन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

उपन्यासमा उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व शान्तनुबाबुले गरेका छन् । मध्यमवर्गीय पात्र माड्साबलाई लिन सकिन्छ । उपन्यासमा विपन्न वर्गको सङ्ख्या विशाल रहेको छ । यसरी वर्गीय आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासलाई अध्ययन गर्दा वर्गीय संरचनाले समाजको निर्माण भएको हुन्छ र जहाँ समाज हुन्छ त्यहाँ विभिन्न वर्गहरूको अस्तित्व रहेको हुन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । यसरी विभिन्न वर्ग, तह र स्तर जस्ता विविध सामाजिक तत्त्वहरूले निर्मित समाजमा भाषिक स्थिति पनि फरक-फरक र विविधतापूर्ण हुन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यसैगरी उमेर, लिङ्ग, शिक्षा, जातजाति, धर्म-संस्कृति आदि तत्त्वहरूले आ-आफ्नै प्रकृतिअनुसार भाषामा विभिन्नता ल्याउँछ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

एउटा अनौठो सन्दर्भ के छ भने शान्तनुबाबु उच्च वर्गको पात्र भए पनि आफ्नो सुख-सुविधाको परवाह नगरी विपन्न वर्गको उपकारमा व्यतित हुन्छन् । उनको उच्च वर्गीय अहम्, हैकम र घमण्ड न त कार्यव्यवहारमा देखिन्छ न त बोलीचालीमा नै छ । उनले न व्यवहारमा कसैलाई बिभाउँछन् न त बोलीमा बिभाउँछन् । उनको बोली र व्यवहार दुवैमा शालीनता छ र आत्मीयताको न्यानोपन छ । उनी आफूभन्दा ठूलालाई आदर गरेर बोल्छन् र आफूभन्दा सानालाई माया गरेर बोल्छन् । शकुन्तलादेवी र शान्तनुबाबु दुवैको कोमल र सुमधुर व्यवहार र बोलीले समग्र बस्तीपुर नै सुस्मित भएका छन् । यी शान्तनुबाबुको व्यावहारिक र भाषिक आचरणको अनौठो विशेषता र गुणको आधारमा एउटा महत्त्वपूर्ण र

गहकिलो निचोड के निकाल सकिन्छ, भने सामाजिक कार्यव्यवहारहरू शिष्ट भएपछि भाषिक व्यवहारहरू पनि शिष्ट र सभ्य नै हुन्छन् । उपन्यासका प्रतीक पुरुष शान्तनुबाबुको एउटा गजबको चारित्रिक विशेषता भनेको मीठो बोली र असल व्यवहार नै हो ।

उपन्यासमा सामाजिक भेदका विभिन्न रूपहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ; जस्तै : शिष्ट र सभ्य भाषा, मर्यादित र अमर्यादित भाषा, तुच्छ र अमानक भाषा, युवा, प्रौढ र वृद्धले प्रयोग गर्ने भाषा, शिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गर्ने स्तरीय र मानक भाषा, व्याकरणात्मक त्रुटिपूर्ण भाषा, उच्चारणगत त्रुटिपूर्ण भाषा, धार्मिक मूल्यबोध गराउने भाषा, मैथिली भाषा, हिन्दी भाषा आदि । यसरी एउटै भाषालाई किन यति धेरै तरिकाले प्रयोग गरिन्छ ? एउटा भाषाबाहेक अन्य भाषा किन बोलिन्छ ? एउटा भाषाभन्दा बढी भाषा किन प्रयोग गरिन्छ ? धर्म र संस्कृतिको आदानप्रदान किन बोलीकै माध्यमबाट गरिन्छ ? आदि प्रश्नहरूको उत्तर अध्ययन विश्लेषणबाट खोज्दा समाजको आफ्नै संरचनागत व्यवस्था हुन्छ र ती संरचनागत व्यवस्थाहरूमा विभिन्न जातजाति, वर्ग, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा आदि तत्त्वहरू रहेका हुन्छन् । यही सामाजिक संरचनागत तहअनुसार भाषाका विभिन्न भेदहरू देखिन्छन् र विभिन्न भाषिक भेदहरू तथा भाषाको प्रयोग फरक-फरक ढङ्गले गरिन्छन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । जस्तै :

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाका सामाजिक भेदका केही उदाहरणहरू

क. मर्यादाका आधारमा

तालिका नं. ७

मर्यादित	अमर्यादित
“आमा तपाईंलाई केही हुँदैन । किन यस्तो कुरा गर्नुभएको ?”	“थुक्क बाहनु ! आफ्नो बाहुन कर्म छोडेर गोबरसम्म सोहोर्ने ! गोबरे बाहुन ।”
“आमाले के भन्नु भो हँ, तिमीलाई ?”	“धत् मोरा ! बूढो भइसकिस, लाज लाग्दैन कमिज पल्टाउन ?”

ख. सभ्यताको आधारमा

तालिका नं. ८

सभ्य	असभ्य
“कस्तो जिद्दी हुनु भएको तपाईं ? तपाईंलाई केही हुन दिन्न । म निको पारेर फर्काउँछु । विन्ती जानैपर्छ ।”	“बाबु भन्ने मोरो त बेकम्मै छ ।”
“मेरो यो छोरो साह्रै दयावान् छ ।”	“यहीं बस्नु, खानु, सुत्नु, मुत्नु, हगनु छ ...।”
“ठीक छ बस्नुहोस् । मीठोमसिनो जे हुन्छ हाम्रो गाँसबाट काटेर मिलाउँदा ।”	“नकरा, बढ्ता हुँदो रहेछ, तेरो पैसा खान्छौं त ? भोलि ज्ञानेको हात पठाउँला ।”

उपन्यासका पात्रहरू मालिकनीसाहेब (आमा), शान्तनुबाबुलगायत विपन्न वर्गको दुःख, पीडा र संघर्षलाई कारुणिक र मार्मिक ढङ्गले व्यक्त गर्नु ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो भने ती दुःख, पीडा र संघर्षहरू भाषाको माध्यमबाट कसरी व्यक्त भए ? भन्ने कुराको खोजी गर्नु प्रस्तुत शोधको उद्देश्य हो । शान्तनुबाबुको उदारता र मानवतालाई अत्यन्तै प्रभावकारी ढङ्गले व्यक्त गरी विपन्न वर्गप्रति मानवीय सहानुभूतिको सन्देश प्रवाह गर्नु यस उपन्यासको भावगत उद्देश्य रहेको छ । शान्तनुबाबुले उपन्यासमा व्यक्त गरेको संवाद, मधुर बोलीचाली, लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर जस्ता व्याकरणात्मक सङ्गतिपूर्ण बोली, सबैलाई मान्य हुने तथा पाच्य हुने बोली आदिले उनको व्यवहारका आचरणहरू भाषाकै माध्यमबाट अभिव्यक्त भएका छन् । शान्तनु नाम गरेको ‘एउटा विशाल वटवृक्षमा अनेकौं, लता, लहरा, भ्याउ, च्याउ, भाँगिएका छन् । तिनीहरू परिपक्व र शान्त वटवृक्षमा सेचन भएका छन् ।’ भन्ने प्रसङ्ग उपन्यासमा उल्लेख छ । विभिन्न विपन्न वर्गका पात्रहरूलाई शरण दिएर मानवता झल्काउने कुरालाई भाषाको प्रसङ्गगत भेदअनुरूप प्रस्तुत गरिएको छ । शान्तनुबाबुको आवश्यकताभन्दा बढी उदारतालाई के भन्न सकिन्छ भने “कहिलेकाहीं धेरै असल हुनु पनि आफैँमा एउटा खराबी हो ।” भन्न सकिन्छ ।

सारसङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यास उत्तरआधुनिक विधाहीनता भएको उपन्यास हो । यसर्थ उपन्यासको भाषामा प्रयोगवादी क्लिष्टता र दूरुहता अवश्य नै पाइन्छ । उपन्यासमा लेखकले भाषिक अभिव्यक्ति सङ्गठित गर्दा स्तरीय र मानक भाषा नै

प्रयोग गरेको पाइन्छ तर बस्तीपुरको आञ्चलिक प्रस्तुति गर्दा स्थानीय बोलीचालीको भाषा, विपन्न वर्गले बोल्ने असभ्य भाषा, अशिक्षितहरूले बोल्ने तुच्छ, रुढिवादी र अन्धविश्वासपूर्ण भाषा पर्याप्त मात्रामा पाउँन सकिन्छ । 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यास सामाजिक उपन्यास भएकाले उपन्यासमा प्रयुक्त वर्गीय पात्रहरू, लैङ्गिक पात्रहरू, शिक्षित-अशिक्षित पात्रहरू, युवा, प्रौढ, वृद्ध पात्रहरू, विभिन्न जात-जाति तथा धर्मका पात्रहरूले आ-आफ्नै तहअनुसार भाषिक भेदहरूको प्रयोग गरेको अवस्था देखाइएको छ । सामाजिक बोलिचालीका शब्द-शब्दावलीहरू प्रशस्त मात्रामा रहेका छन् । उपन्यासमा उखान-टुक्काहरू को पनि प्रयोग गरिएको छ । कहीं कहीं प्रसङ्गगत भेदको पनि उपयोग गरिएको पाइन्छ । अनुकरणात्मक शब्दहरू र स्थानीय चालचलनका शब्दहरू छुटाछुल्लै रहेको पाइन्छ । यति भएर पनि उपन्यासको मुखपात्र, उपन्यासको केन्द्रीय प्रतिभा तथा प्रतीक पुरुष 'शान्तनुबाबु' भएकाले उनको माध्यमबाट व्यक्त भएको सरल, शिष्ट, मानक, स्तरीय, सभ्य, मर्यादित र पारस्परिक सुमधुरपूर्ण भाषा शैलीलाई स्वयम् उपन्यासकारकै भाषा शैली हो भन्न सकिन्छ । उपन्यासमा हिन्दी, मैथिली भाषाका संवादहरू पनि प्रशस्तै भेटिन्छन् । यसबाट सिङ्गो तराईको ग्रामीण जीवन झल्काउने बस्तीपुर नेपाली, मैथिली र हिन्दी भाषाको सङ्गम हो भन्ने आधार पनि स्पष्ट हुन्छ । उपन्यासकारले उपन्यासमा भाषालाई रुचिपूर्ण र गहकिलो बनाउन नेपाली, मैथिली, हिन्दी, अंग्रेजी भाषाको कोडहरू मिलाएर ठाउँ-ठाउँमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ । उपन्यासकारले उपन्यासमा छन्द, अलङ्कारको प्रयोग पनि गरेको पाइन्छ । लोकसाहित्य, सङ्गीत, गीत, आदिको झल्को दिन हिन्दी भजन, संस्कृत भजन, नेपाली भजन तथा नेपाली गीतहरू पनि पस्किएको पाइन्छ ।

समग्रमा उपन्यासको भाषा भावानुकूल विम्ब-प्रतीकको प्रयोग, आगन्तुक र मिश्रित विचलनयुक्त भाषिक विन्यास रहेको पाइन्छ । प्रयोगधर्मिता तथा संरचनागत विधाहीनता उपन्यासको भाषिक विशेषता नै हो । प्रवाहपूर्ण, सशक्त र सुरुचिपूर्ण भाषिक विन्यासमा कुशलता रहेको देखिन्छ ।

५.३ शैक्षणिक उपयोगिता

समाजभाषिक अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूले भाषा शिक्षाको क्षेत्रमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएका हुन्छन् । विद्यालय तथा शैक्षिक संस्थाहरू पनि स्वयम्मा समाज नै हुन् । शैक्षिक संस्थाहरूमा पनि विभिन्न जातजाति, भाषा, धर्म, पेशा, व्यवसाय, वर्ग, उमेर, संस्कृति आदि

पृष्ठभूमिबाट आएका विद्यार्थीहरू हुन्छन् । यी सबै वर्ग र तहका विद्यार्थीहरूको भाषिक स्थितिको अध्ययन गरेर भाषाशिक्षण गर्न समाजभाषिक अध्ययनहरू उपयोगी मानिन्छन् । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनले समाजमा भएका भाषिक विभेद र त्यसले मानवीय जीवनमा पार्ने प्रभावको व्याख्या गरेको छ । प्रस्तुत शोधले भाषिक अध्ययनको क्षेत्रलाई बढाएको छ । समाजभाषिक क्षेत्रमा नेपाली उपन्यासलगायत सामाजिक कृतिहरूलाई वर्ग, लिङ्ग उमेर, शिक्षा, जातजाति आदिको आधारमा विभेद गरी भाषिक अध्ययन गर्न सहयोग गर्दछ । प्रस्तुत शोध समाजभाषिक अध्ययनको क्षेत्रमा सहयोगी सामग्री बन्दछ । प्रस्तुत शोधको शैक्षणिक उपयोगितालाई निम्न दुई तहमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

५.३.१ नीतिगत तह

नीतिगत तहमा प्रस्तुत शोधको निम्नलिखित उपयोगिताहरू रहने देखिन्छ :

- विभिन्न साहित्यकारका सामाजिक कृतिहरूमा नीहित विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, शिक्षा, उमेर, जातजाति र धर्मका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको सुझ प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक धारणा प्राप्त गर्न र त्यसैअनुरूप अनुसन्धान कार्यहरू गर्न उपयोगी सामग्रीको रूपमा सदुपयोग गर्न सकिन्छ ।
- हाम्रो जस्तो बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक मुलुकमा भाषाशिक्षण एउटा जटिल कार्य भएकाले विविधतामय कक्षामा भाषाशिक्षण गर्न प्रस्तुत शोधले सहयोग गर्दछ ।
- सिकारुको पारिवारिक पृष्ठभूमि, भाषिक स्तर, आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक आस्था थाहा पाउने तरिका र ज्ञानको बोध गराउँछ ।
- कक्षागत रूपमा विद्यार्थीहरूलाई वर्गीय, जातीय, लिङ्गीय, उमेरगत र धार्मिक आधारमा वर्गीकरण गर्ने र तिनीहरूको आधारमा विद्यार्थीको भाषिक अवस्था थाहा पाउने सैद्धान्तिक ज्ञान प्रदान गर्दछ ।
- प्रस्तुत शोधले भाषा र समाज एक अर्काको परिपूरक हुन् भन्ने नीतिगत आधार प्रदान गर्दछ ।

- सामाजिक भावभूमि भएका साहित्यिक कृतिहरू शिक्षण गर्दा कृतिभिन्नका भाषाका विभिन्न पक्षहरूलाई विश्लेषण गर्ने र केलाउने विधि तथा प्रक्रियाको जानकारी गराउँछ ।
- समाजको बनोट कस्तो हुन्छ ? त्यसको भाषासँग कस्तो सम्बन्ध रहन्छ ? भन्ने कुराको जानकारी प्रस्तुत शोधबाट प्राप्त हुन्छ र त्यसैअनुरूप भाषिक सीप विकास गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- साहित्यिक विधामा नीहित एउटै भाषाका विभिन्न भेदहरू कस्ता-कस्ता हुन्छन् र तिनीहरूलाई कसरी छुट्याउने भन्ने कुराको जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- शिक्षण विधि/प्रविधि छनोट गर्न र भाषिक मूल्याङ्कन अवलम्बन गर्ने तरिकाहरू बुझ्न सकिन्छ ।

५.३.२ प्रयोगगत तह

प्रस्तुत शोधपत्र प्रयोगगत तहमा निम्न कुराहरूमा उपयोगी हुन सक्दछ :

- विभिन्न सामाजिक यर्थाथवादी साहित्यिक कृतिहरूको समाजभाषिक अध्ययन-अनुसन्धान गर्दा आवश्यक सामग्रीको रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ ।
- समाजभाषिक अध्ययनसम्बन्धी जानकारी लिने जो कोहीले यसको अध्ययन गर्न सक्दछन् ।
- विधागत पाठहरूको भाषाशिक्षण गर्दा उक्त साहित्यिक विधाभिन्नको पात्रहरू र ती पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक अवस्थाको अध्ययन, विश्लेषण कसरी गर्ने भन्ने सन्दर्भमा यस शोधलाई राम्ररी उपयोग गर्न सकिन्छ ।
- उपन्यासकार वानिरा गिरी र उनको 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्याससम्बन्धी कृतिपरक र भाषिक जानकारी लिन चाहने जो कोहीलाई प्रस्तुत शोधपत्र अत्यन्तै उपयोगी रहने देखिन्छ ।
- प्रस्तुत शोधअनुरूप विभिन्न वर्ग, जाति, क्षेत्र, लिङ्ग, समुदाय, उमेर आदि पृष्ठभूमिबाट आएका विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न सामाजिक वर्ग र तहअनुसार वर्गीकरण गरी भाषिक स्थितिको जानकारी लिन र उपयुक्त शिक्षण विधिको प्रयोग गर्न उपयोगी रहने देखिन्छ ।

- भाषा-भाषाबीच सह-अस्तित्व र समभदारी कायम राख्ने, सांस्कृतिक एकता कायम गर्ने नीतिअनुरूप कक्षाशिक्षणमा पनि विभिन्न तह र तप्काका विद्यार्थीहरू बीचमा एकता कायम राख्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- भाषा र समाज कसरी सम्बन्धित हुन्छ भन्ने कुराको जानकारी प्राप्त गर्न प्रस्तुत शोधपत्रलाई उपयोग गर्न सकिन्छ ।
- विधागत पाठहरूमा र कक्षाका विद्यार्थीहरूमा रहेका भाषाका विभिन्न भेदहरू पहिल्याउन र प्रचलित तथा मानक भेदको छनोट गरी लागु गर्न सहयोगी हुन्छ ।
- पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र विभिन्न सामग्रीहरू निर्माण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- विविधतायुक्त कक्षामा तदनुकूलका योजना निर्माण गर्न, विधि छनोट गर्न, सामग्री निर्माण गर्न र भाषिक मूल्याङ्कन गर्न उपयोगी हुन्छ ।
- प्रस्तुत शोधअनुसार सिकारुको पारिवारिक पृष्ठभूमि, भाषिक स्तर, भाषिक समुदाय, संस्कार, संस्कृति पहिल्याउन सजिलो हुन्छ ।
- समाजको बनोटअनुसार भाषिक सीपको विकासको लागि सहयोगी हुन्छ ।
- शब्दकोश निर्माण तथा व्याकरण लेखनमा समेत सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- साहित्यिक रचनामा रहेको भाषिक त्रुटिहरूको पहिचान गरी त्यसको निराकरण गर्न सकिन्छ ।
- द्विभाषिक र बहुभाषिक सिकारुहरू छुट्याउन सकिन्छ ।
- भाषाको आधुनिकीकरण गर्न, मानक भेदको चयन गर्न, साहित्यिक दृष्टिले समृद्ध भाषा छनोट गर्न, बहुप्रचलित, समकालीन चलनचल्तीमा रहेको तथा जनजिब्रोले स्वीकार गरेको जीवन्त भाषा चयन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- प्रस्तुत शोधले शब्दभण्डारको वृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- वर्गीय समाजमा रहेको सभ्य र असभ्य भाषा, शिक्षित र अशिक्षित भाषा, पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग बुझाउने भाषा आदि छुट्याउन प्रस्तुत शोध अत्यन्तै उपयोगी हुन्छ ।

५.४ भावी अध्ययनका लागि सम्भावित शीर्षकहरू

प्रस्तुत अध्ययनसँग सम्बन्धित अध्ययन गर्न बाँकी रहेका अन्य अध्ययन, अनुसन्धानहरूलाई नै भावी अध्ययन भनिन्छ । ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्याससँग सम्बन्धित र प्रस्तुत शोधसँग सम्बन्धित सम्भावित शीर्षकहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा भाषाद्वैतको अध्ययन,
- (ख) वानिरा गिरीद्वारा लिखित ‘शब्दातीत शान्तनु’ र ‘निर्बन्ध’ उपन्यासको तुलनात्मक अध्ययन,
- (ग) ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा द्विभाषिकता/बहुभाषिकताको अध्ययन,
- (घ) ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त प्रयोजनपरक भेदको अध्ययन,
- (ङ) ‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासमा प्रयुक्त कोड मिश्रणको अध्ययन ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, रेसराज र घिमिरे, हरिहर (२०२६), *नेपाली समाज र संस्कृति*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, ते.सं. काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अमात्य, सुजा (२०७१), 'अधुरो उपन्यास अधुरा इच्छा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- अर्याल, कल्पना (२०६७), 'अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- गिरी, वानिरा (२०५६), *शाब्दातीत शान्तनु*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- घिमिरे, वासुदेव (२०६५), *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र प्रा.लि. ।
- डाँगी, दिव्यश्वरी (२०६९), 'माइतघर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- ढकाल, भानुभक्त (२०६९), 'नरेन्द्र दाइ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६८), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- थापा, दिनबहादुर (२०६९), *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : सनसाइन पब्लिकेसन ।
- न्यौपाने, महेश्वर र घिमिरे, दिनेश (२०७३), *भाषाविज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- नायक, भवानी सिंह (२०६६), 'कञ्चनपुर जिल्लाका कक्षा ७ का विद्यार्थीको समाजभाषिक स्थिति र भाषा सिकाईमा त्यसको प्रभाव एक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- पोखेल, यशोदा (२०६७), 'दाङ जिल्लाका कक्षा ८ मा अध्ययनरत विद्यार्थीको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

- पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयामहरू*, काठमाडौं : हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- पौडेल, श्यामा (२०७०), 'प्रतिबद्ध उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- भट्टराई, घटराज (२०५१), *नेपाली साहित्यकार परिचय कोश*, काठमाडौं : गण्डकी अफसेट प्रिन्टिङ् प्रेस ।
- भट्टराई, शिशिर (२०७०) 'प्रेम पिण्ड नाटकको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- भट्टराई, रामप्रसाद (२०६५), *भाषिक अनुसन्धान विधि*, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।
- भट्टराई, लक्ष्मी (२०६५), 'रूपन्देही जिल्लामा अध्ययनरत कक्षा आठको विद्यार्थीहरूको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६७), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६८), *भाषिक अनुसन्धान विधि*, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकसशन, प्रा.लि. ।
- रोका, हिक्मत (२०७०) 'मुलुक बाहिर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- लुइँटेल, लीला (२०६९), *नेपाली महिला साहित्यकारहरू*, काठमाडौं : शब्दार्थ प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइँटेल, खगेन्द्र (२०५२), *शोध विधि*, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, विश्वचन्द्र (२०६९), 'भोक र भित्ताहरू उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन', शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।